

BALANS VAN DE OORLOG

DE SLACHTOFFERS VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

DE DODEN

DRS. C. J. F. STULDREHER

Van de staatsman Georges Clemenceau, die in november 1917 premier van het Franse oorlogskabinet werd, schijnt de opmerking afkomstig: 'De dood van één mens betekent een tragedie, maar die van duizenden is 'slechts' een cijfer voor de statistiek.' Een cynische uitspraak, die echter met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog in zoverre zijn zin verliest, dat het aantal slachtoffers van die oorlog vrij exact berekend is. Het tegendeel is het geval bij de Tweede Wereldoorlog. Wanneer men de dodencijfers — van militairen en burgers — zoals deze in verscheidene naoorlogse publikaties vermeld zijn, met elkaar vergelijkt, stoot men op een chaotische verwarring. Het is tragisch dat wij niet in staat zijn te achterhalen hoeveel doden die oorlog geveerd heeft. Een dwaaltocht door de cijfers van de dood moet dit 'Bericht van de Tweede Wereldoorlog' mede afsluiten. Het zij zo. De doden mogen rusten; de lezer moet een ogenblik stilstaan bij de tragedie van de statistiek.

De schattingen van het totale aantal doden lopen uiteen van 40 tot 55 miljoen, ongeveer vier tot vijf keer zoveel als de verliescijfers van de Eerste Wereldoorlog. Die beliepen een totaal van 9.740.000, waarvan een half miljoen burgers. Hoe sterk de berekeningen van de afzonderlijke verliescijfers ook verschillen, men mag aannemen dat het totale aantal dicht bij de 50 dan bij de 40 miljoen ligt. De verhouding van het aantal burgers tot het aantal militairen schommelt daarbij in de meeste opgaven enkele procenten boven of beneden de 50. Dat betekent dat de verhouding van het aantal burgerslachtoffers tot het aantal gesneuvelde militairen in de Eerste Wereldoorlog: 1 op 18, zich in de Tweede Wereldoorlog drastisch gewijzigd heeft. Ten dele is dat te verklaren uit het gebruik van geperfectioneerde vernietigingsmiddelen: het luchtwapen met zijn vele soorten bommen, de raketten en de atoombom. In het aantal burgerslachtoffers zijn ook de slachtoffers van de volkerenmoord op joden en zigeuners in het door de Duitsers bezette Europa begrepen.

Polen was het eerste slachtoffer. Duitsland verloor in deze *Blitzkrieg* 10.572 gesneuvelde en 3409 vermiste militairen; het Poolse leger ongeveer 66.300 soldaten en officieren. Dit cijfer berust op berekeningen van de naoorlogse Poolse regering. De Duitse verliezen werden door Hitler bekendgemaakt in zijn rede voor de Rijksdag van 6 oktober 1939. Van officiële Duitse zijde zouden later ook verliescijfers van de strijd in het westen en van de veldtocht in Joegoslavië en Griekenland bekendgemaakt

worden. Zij vergezelden de klarenstoten bij die overwinningen. Maar toen de opmars in de Sowjetunie vastliep, zwegen allengs de fanfares. De dodencijfers stegen, een Duitse overwinning bleef uit.

Naast de officiële, exact lijkende opgaven van de Duitse militaire verliezen beschikt men ten aanzien van de verliezen onder de burgerbevolking in de door Hitler aangevallen landen slechts over schattingen. De terreurbombardementen van de *Luftwaffe* op Warschau, Rotterdam, Londen en andere Engelse steden, op Belgrado en elders in Europa hebben duizenden mensen het leven gekost. Het gerucht schatte hun aantal vaak hoger dan de werkelijke verliescijfers achteraf bleken; die geruchten waren het gevolg van de ontredde die de bombardementen teweegbrachten. Een sprekend voorbeeld levert de aanval op Rotterdam, waarbij volgens sommige verhalen 30.000 mensen om het leven gekomen zouden zijn. Nauwkeurige naoorlogse onderzoekingen hebben echter aangetoond dat het exacte aantal ligt tussen 900 en 600. Toch nog een marge van 300 zoekgeraakte, niet te achterhalen slachtoffers in die ene stad.

In vele varianten hebben rampen de burgerbevolking getroffen: ziekte en hongersnood, verdrijving en deportatie, opsluiting in kampen en executies, onveranderlijke gezellen van oorlog en agressie. Hitler voegde daar nog de genocide, de volkerenmoord, aan toe, waaraan miljoenen ten offer zijn gevallen. Vooral in Polen en het bezette westelijke deel van de Sowjetunie is die systematische uitroeiing in praktijk gebracht. Het aantal om het leven gebrachte joodse mannen, vrouwen en kinderen uit bezet Europa wordt geschat op 5 tot 6 miljoen, waarvan ongeveer 3 miljoen uit Polen. Het juiste cijfer is nooit meer vast te stellen. In een opgave van het *Anglo-American Committee* van 1946 werd hun aantal becijferd op 5.721.500. De wellicht meest gefundeerde berekening, die van de auteur Hilberg uit 1961, komt tot een aantal van 5.313.000; het verschil tussen beide opgaven bedraagt 408.000. Hoe groot de marges van de afzonderlijke cijfers binnen het totale verschil zijn, moge blijken uit de opgaven van de aantallen voor een viertal landen. Voor de Baltische staten en Rusland geeft Hilberg 150.000 slachtoffers minder op dan het *Anglo-American Committee*. Hetzelfde geldt voor de Poolse joden, waar Hilberg tegenover het aantal van 3.271.000 van het Amerikaanse comité 3.000.000 doden berekent. Hilberg telt ook 260.000 Roemeense joden minder dan de eerste naoorlogse berekening; het aantal uit Hongarije afkomstige, vermoorde joden becijfert hij

daarentegen 100.000 hoger. Met opzet zijn hier verschillen van 100.000 of meer gekozen; zij leveren al een marge op van 581.000. Die van de landen met een verschil in opgave beneden de 100.000 — waarbij de lezer moet bedenken dat 110.000 Nederlandse joden vermoord werden — blijven hier verder buiten beschouwing. De machteloosheid om het juiste aantal joodse oorlogsslachtoffers te bepalen openbaart zich hier wel zeer schrijnend.

In het beperkte bestek van dit artikel is het niet doenlijk nader in te gaan op de statistische berekeningsmogelijkheden van de verliezen aan militairen en burgers. Zeker is dat het oorlogsgeweld veelal de middelen daartoe vernietigd of onherstelbaar beschadigd heeft. Zo heeft de zeer gemêleerde bevolking van Polen geleden onder de gesel van de verdrijving en de massale deportaties van verschillende bevolkingsgroepen, aan welk geweld ook de Russen niet vreemd zijn geweest. De zwaarste tol aan deze verliezen hebben daarbij in 1944 en 1945 de Volksduitsers betaald.

De bevolking van Polen is met ongeveer 15% gedecimeerd. Het aantal gesneuvelde militairen van de septemberoorlog, van de bevrijdingsoorlog op eigen grondgebied en elders in West-Europa bedraagt bijna 125.000, relatief weinig in vergelijking tot de slachting onder de Poolse burgerbevolking, waarvan men aanneemt dat deze een verliescijfer van 5.800.000 opgeleverd heeft. Deze monsterachtige aantallen steken schril af bij de Westeuropese verliezen door het krijgsgeweld. Denemarken verloor 400 militairen en 1000 burgers; Noorwegen 6000 militairen en 4000 burgers. De Beneluxlanden verloren ongeveer 40.000 militairen, in welk getal ook de 10.000 Nederlandse SS'ers begrepen zijn van wie de meesten aan het oostelijk front zijn gesneuveld en de 8500 Nederlandse krijgsgevangenen die in Japanse interneringskampen het leven verloren. Het aantal burgerslachtoffers bedraagt voor deze landen gezamenlijk circa 315.000.

Hitlers bondgenoot Italië, dat in juni 1940 aarzelend deelnam aan de oorlog tegen Frankrijk en Engeland, ontketende in maart 1941 een tot mislukking gedoende roofoorlog tegen Griekenland. In april moest de *Führer* de *Duce* te hulp snellen. Op 6 april begon de Duitse Balkanveldtocht tegen Joegoslavië en Griekenland. Ongeveer 300.000 Joegoslavische en 20.000 Griekse militairen lieten het leven. Het aantal gedode burgers in Joegoslavië, met inbegrip van de partizanen, wordt geschat op 1.400.000; voor Griekenland op 140.000. Italië zelf verloor op alle fronten waar het Duitsland

terzijde stond of waar de *Führer* het te hulp moest komen, 330.000 militairen; aan burgers verloor het ongeveer 80.000 mensen. Eén bron geeft bovendien een aantal van 71.000 gesneuvelde Italiaanse partizanen. Dezelfde bron vermeldt dat in Albanië 28.800 partizanen in de strijd tegen de Asmogendheden gesneuveld zouden zijn.

Op 22 juni 1941 rukten Hitlers legers Rusland binnen. De Sowjetunie had in de winter van 1939—1940 oorlog gevoerd tegen Finland. Dat land verklaarde op 26 juni aan de zijde van Duitsland Rusland de oorlog. Ook Hitlers satellieten op de Balkan — Roemenië, Slowakije en Hongarije — deden mee. Alleen Bulgarije hield zich zogenaamd 'neutraal'. In de zomer

tiende van zijn bevolking verloor, ongeveer 6 miljoen mensen, waarvan de helft burgers: 500.000 tengevolge van bombardementen, twee tot twee en een half miljoen als slachtoffers van de verdrijving, waarbij 160.000 tot 200.000 joodse medeburgers zijn.

Op 7 december 1941 verklaarde Japan Amerika de oorlog. Sedert juli 1937 vochten de Japanners al tegen China, waarvan het aantal gesneuvelde militairen op 3.500.000 wordt geschat. Het aantal omgekomen burgers is niet te schatten; het loopt uiteen van 6 tot 10 miljoen. Van het aantal slachtoffers — burgers en militairen — dat de oorlog in Zuidoost-Azië gekost heeft, valt nauwelijks een enigszins verantwoorde schatting te maken. Japan zelf verloor onge-

Wat de grote gewestelijke geallieerden betreft, telden de Amerikaanse legers in Azië en de Pacific ongeveer 50.000 gesneuvelde en vermiste militairen; in Noord-Afrika en Europa ongeveer 200.000; Amerika verloor geen burgers. Engeland, dat met Frankrijk Duitsland na de inval in Polen de oorlog verklaarde, verloor in totaal bijna 245.000 militairen; de met Engeland meevechtende 'dominions', Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, India, Zuid-Afrika en de overige, tezamen nog eens 110.000. In Engeland stierven 62.000 burgers door de Duitse bombardementen. Frankrijk leed een verlies van ongeveer 400.000 burgers, de leden van de *Résistance* en de joden meegerekend. Aan militairen verloor het 200.000.

Fotoarchief Spaarnestad

van 1944 raakte het in oorlog met Duitsland; het verloor meer dan 10.000 militairen. De militaire verliezen van Hitlers satellieten zou men tezamen op ongeveer 620.000 kunnen stellen. Dit cijfer is echter zeker niet exact, evenmin als dat van het totaal van de omgekomen burgers, dat samen met de vermoorde joodse bevolkingsgroep ligt tussen een half en driekwart miljoen. Het verliescijfer van de Sowjetunie is nog steeds duister. De officiële 'Geschiedenis van de Grote Vaderlandse Oorlog' (1968) noemt een aantal van 20 miljoen militairen en burgers: 10% van de totale bevolking. Dit percentage is gelijk aan het verlies van nazi-Duitsland, dat eveneens een

Eenvormige, eenvoudige witte kruisen op de oorlogsgraven in Margraten, de plaats waar een groot aantal gesneuvelde Amerikanen een laatste rustplaats heeft gevonden.

veer 1.700.000 militairen en 360.000 burgers, waarvan 105.000 bij de atoombomaanvallen op Hiroshima en Nagasaki en 84.000 bij het bombardement op Tokyo in de nacht van 9 op 10 maart 1945. De verovering van Okinawa eiste aan Amerikaanse zijde een aantal van 4900 doden en vermisten bij de vloot en van 7613 doden en vermisten bij het leger; van de Japanse verdedigers sneuvelden er 110.000.

Tenslotte Oostenrijk en Tsjechoslowakije, eerste objecten van Hitlers agressie. Nauwelijks 'heim ins Reich' sneuvelden aan Duitse zijde in de oorlog 230.000 Oostenrijkse militairen en 200.000 Sudetenduitsers. Ook de verliezen onder de burgerbevolking van beide bovengenoemde landen waren hoog: voor Oostenrijk bedroegen deze 104.000, voor Sudetenland en het protectoraat Bohemen en Moravië meer dan 300.000, in welk aantal ongeveer 250.000 joden zijn begrepen. Ondanks deze schrikwekkende getallenreeksen heeft de schrijver het gevoel dat hij iedere dode heeft vergeten.

HET MILITAIRE VERLOOP VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

OORLOG OP HET SLAGVELD

DRS. R. L. SCHUURSMA

Om kwart voor zes in de ochtend van 1 september 1939 trokken Duitse troepen de grens met Polen over. Twee dagen later verklaarden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland, een oorlog waarvan niemand op dat moment met zekerheid kon zeggen dat hij zou uitgroeien tot een strijd van wereldwijde omvang en dat hij exact zes jaar zou duren. Achteraf weten we dat deze Tweede Wereldoorlog het meest omvangrijke, meest afschuwelijke en meest gecompliceerde conflict was dat ooit met de wapens is uitgevochten. Al tijdens de oorlog werd het overigens duidelijk dat wapens niet de enige middelen waren waarmee men elkaar te lijf ging en dat zij niet zonder meer de doorslag gaven. Zaken als de technische en industriële ontwikkeling, de hoogte van de produktie, de politieke besluitvorming in de afzonderlijke staten, de psychologische oorlogvoering — om er enkele te noemen — waren evenzeer van belang voor de loop der gebeurtenissen. In tegenstelling tot de gang van zaken in de Eerste Wereldoorlog was de burgerbevolking nu op grote schaal bij de strijd betrokken. Daarom is een aparte behandeling van de krijgsgeschiedenis, zonder aandacht voor de niet-militaire aspecten, een hachelijke onderneming, die alleen gerechtvaardigd is als men de beperktheid daarvan duidelijk beseft. De eigenlijke krijgsgeschiedenis gaat uit van een reeks concrete gebeurtenissen, die gemakkelijker dan bijvoorbeeld economische en technische ontwikkelingen de chronologische kapstok vormen waaraan de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kan worden opgehangen.

De oorlog begon ogenschijnlijk als een eenvoudig conflict tussen twee staten: Duitsland en Polen; een conflict dat binnen enkele dagen uitdijde tot een 'gewone' strijd om de macht in Europa, die daarna niet meer kon worden begrensd. In werkelijkheid kon het moeilijk anders of de Duitse expansiedrang met zijn zo sterk ideologische achtergrond zou vroeg of laat botsen op de inzichten en verlangens, zelfs op de drang tot lijfsbehoud van de andere grote mogendheden. Die expansiedrift zou leiden tot een omvangrijke strijd, waarbij de verstoring van het Europese machts evenwicht vanzelfsprekend een rol speelde, maar waarbij het tenslotte vooral zou gaan om een strijd vóór of tegen de nazi-ideologie. Hitler had zich immers de onderwerping van een groot deel van Europa als doel gesteld, om *Lebensraum* te verkrijgen voor het Duitse *Bauerntum* en om een machtsgebied te scheppen waarbinnen de Duitsers als *Herrenrasse* onbeperkt zouden heersen. De her-

bezetting van het Rijnland, de *Anschluss* van Oostenrijk en de eenzijdige oplossing van het 'probleem' Tsjechoslowakije waren de eerste stappen geweest naar de verwerkelijking van deze ideeën, al konden of wilden weinigen in en buiten het Derde Rijk het spel toen al doorzien. Toen het bij Polen dezelfde weg op dreigde te gaan, garandeerden Engeland en Frankrijk de grenzen van dat land. Een gebaar dat, naar later bleek, op zichzelf weinig om het lijf had, maar dat hen in september 1939 dwong eindelijk stelling te nemen en de politiek van *appeasement* definitief op te geven. Hitler moest nu zijn droom van een hecht continentaal blok onder zijn dictatuur verder met de wapens in de hand zien te verwezenlijken.

Tot op zekere hoogte had het Derde Rijk zich op een gewelddadig verlengstuk van zijn politiek voorbereid. Het beschikte over een voortreffelijk uitgerust leger, in staat om in korte, beweeglijke veldtochten met een revolutionaire samenwerking tussen tanks en duikbommenwerpers (*Stuka's*) tegenstanders onder de voet te lopen. Maar de economie was niet of nauwelijks op oorlog ingesteld, laat staan op een langdurige oorlog. Van een grote slagvloot was geen sprake, noch van een marineluchtvaartdienst, terwijl Goerings *Luftwaffe* niet voldeed aan de eisen van een zelfstandig opererende strategische luchtmacht voor het uitschakelen van de tegenstander in de lucht en voor systematische en doeltreffende bombardementen. Hitlers tegenstanders hadden zich echter aanzienlijk minder goed voorbereid. Polen vormde geen partij door zijn gebrekkige leiding en povere uitrusting. Zijn niet geringe zelfoverschatting was bovendien een geduchte handicap. Frankrijk had zich, de strategie van de vorige oorlog in-dachtig, ingegraven in de Maginotlinie, zonder deze evenwel consequent langs de gehele grens door te trekken; en dat terwijl het neutrale België goede afspraken omtrent een beweeglijke defensie in het noorden belemmerde. Engeland had een begin gemaakt met de opbouw van een doeltreffende luchtmacht en beschikte over een uitstekende vloot, maar kon te land bijster weinig uitrichten. Zijn verbindingslijnen voor de aanvoer van olie en andere grondstoffen waren lang en kwetsbaar, vooral met het oog op Hitlers onderzeebootwapen, dat weliswaar niet optimaal was ontwikkeld, maar dat snel kon worden uitgebreid en vervolmaakt. Verder was er, ondanks het Engels-Franse bondgenootschap, geen sprake van een sterk en vastberaden Europees front tegen het fascisme. Integendeel: kort vóór het uitbreken van de oorlog had de Sowjetunie volkomen onverwacht een niet-

aanvalsverdrag gesloten met Duitsland, met inbegrip van geheime afspraken over Polen en over de verdere afgrenzing van beider invloedssferen. Italië behoorde al langer tot de vrienden van het Derde Rijk. De Verenigde Staten hielden zich angstvallig neutraal. Onder die omstandigheden begon Hitler de Blitzkrieg tegen Polen.

De *Wehrmacht* behaalde spectaculaire successen: in een maand tijds werd Polen onder de voet gelopen, waarbij de Sowjetunie — een voorteken van de ontwikkelingen aan het eind van de oorlog — het oostelijk deel bezette. In het westen gebeurde lange tijd niets (de *Sitzkrieg*), terwijl Stalin voortging meer veiligheid te scheppen. In de eerste oorlogswinter dwongen Russische strijdkrachten Finland gebied af te staan, onder meer voor de beveiliging van Leningrad. In het voorjaar bezette Hitler Denemarken en Noorwegen om een geallieerde aanval op zijn noordelijke flank onmogelijk te maken en de aanvoer van Zweeds staal te verzekeren. Een maand later begon de snelle veldtocht in het westen met een verrassende doorbraak in de Ardennen; hij eindigde met de capitulatie van Frankrijk, nadat Nederland en België al eerder de overgave hadden aangeboden. In Londen nam het aantal regeringen in ballingschap en nationale comités snel toe — dat van De Gaulle zou weldra het belangrijkste blijken — maar ook de verwachting van een spoedige Duitse invasie. Engeland stond alleen, maar het had niet alleen een deel van zijn expeditieleger uit Duinkerken kunnen redden, het bezat vooraleen uiterst vastberaden en competente leiding, waarvan Churchill de drijvende kracht en het symbool werd. Het beschikte bovendien over voldoende aantallen schepen en vliegtuigen om het Duitsland geducht zuur te maken, mocht het een inval wagen. Hitler moest echter zijn operatie *Seelöwe* afgelasten, nadat de *Luftwaffe* het onderspit had moeten delven in de *Battle of Britain*, de strijd om het Engelse luchtruim, die niet zozeer het epos was van een kleine groep helden, als wel de buitengewone prestatie van een goed functionerend Engels luchtwapen tegenover de talloze, maar slecht geleide Duitse aanvallen.

Hitler richtte nu zijn aandacht op het oosten en vanaf dat ogenblik was Engeland een voortdurende dreiging in zijn rug. Deze dreiging kreeg groter betekenis naarmate Engeland meer ging profiteren van materiële steun van de Verenigde Staten, die onder leiding van president Roosevelt in feite steeds duidelijker tegen het Derde Rijk partij kozen. Hitler meende niettemin eerst

in een snelle aanval de Sowjetunie te kunnen onderwerpen, waarna hij zich opnieuw zou kunnen wijden aan zijn invasieplannen. Bovendien bestond er alle kans dat hij Engeland langs andere weg grote schade zou kunnen toebrengen. Van begin 1941 af hielpen Duitse troepen hun Italiaanse kameraden in Noord-Afrika. Het kwam erop neer dat generaal Rommel het front had overgenomen, nadat de Italianen er zware nederlagen hadden moeten incasseren. Rommel zou het uiterst belangrijke Suezkanaal kunnen bereiken en verder trekken, waardoor de Britse olietoevoer ernstig in gevaar zou komen.

De plannen voor de Russische veldtocht onderonden intussen ernstige vertraging. Hitler was

dellijk een zware druk op het Derde Rijk. Integendeel: de Sowjetunie zou gedurende maanden de volle last moeten dragen van de Duitse offensieve kracht en zou tot de invasie in Normandië een onevenredig groot deel van de oorlogsellende alleen moeten verwerken. Een niet-aanvalsverdrag met Japan, dat in het belang was van beide partijen, betekende echter voor de Sowjetunie wel rust aan zijn oostelijke grenzen; een situatie die tot in 1945 zou worden bestendigd.

Hitlers soldaten kwamen ook op Russisch gebied verrassend snel vooruit, maar de verbindingen werden steeds langer, de Russische weerstand was taai en het offensief te gespreid. De aanval van Duitse zijde liep in de winter 1941/

ke van een zo almachtig totalitair regime als de nazi's hadden opgebouwd, maar de imperialistische partij van het leger en van de groot-industriëlen had gezorgd voor een sterk militair apparaat, terwijl het land al sinds 1937 zijn krachten beproefde in een oorlog met het China van Tsjang Kai-sjek. Onderhandelingen met de Verenigde Staten en Nederlands-Indië om de zo dringend nodige olievoorziening te waarborgen, mede ten behoeve van de Japanse expansie op het vasteland van Azië, leidden niet tot positieve resultaten, zodat de Japanse leiders besloten zich met geweld toe te eigenen wat zij niet goedschiks konden verwerven. Vanaf december 1941 streed Japan voor een Groot-Oostaziatische Welvaartssfeer en voor een 'Azië voor de Aziaten', achter welke façade een bruto imperialisme schuilging. De overrompeling van Singapore, kort nadat de Britse vloot al zware verliezen had geleden, en de snelle val van Nederlands-Indië waren intussen kenmerkend voor de afmars van de koloniale mogendheden uit Zuidoost-Azië. In mei 1942 en in de maand daarna brachten Amerikaanse schepen en vliegtuigen echter in de Koraalzee en bij Midway het offensief tot stilstand. Achteraf gezien waren die slagen het keerpunt van de strijd in de Stille Oceaan.

In het voorjaar en in de zomer van 1942 kwamen de Duitsers in de Sowjetunie en Noord-Afrika tot nog grotere successen, maar ook daar kwam een kentering. In november 1942 joegen Britse troepen na de slag bij El Alamein het leger van Rommel, dat onvoldoende gesteund werd vanuit Berlijn, voor zich uit, terwijl in dezelfde maand Amerikaanse troepen in Frans Noord-Afrika aan land gingen om van die kant de Duitsers in de rug aan te vallen. In mei 1943 was de gehele kust van Noord-Afrika bevrijd, waarna de Middellandse Zee onder geallieerde controle kwam, het belangrijke steunpunt Malta eindelijk wat rust kreeg en Italië aan een rechtstreekse bedreiging werd blootgesteld. In januari 1943 werd de blokkade van Leningrad gebroken, in februari kwam voor de Duitsers de onvermijdelijke catastrofe bij Stalingrad en in juli werd het Duitse zomeroffensief gesmoord in de geweldige tankslag bij Koersk. De Russische opmars ging nu voorgoed richting Berlijn.

Voor de Russen was het oorlogsdoel een een-

**De aanleiding tot de Tweede Wereldoorlog:
Duitse troepen trekken de grens met Polen
over. Twee dagen later verklaarden Engeland
en Frankrijk de oorlog aan Duitsland.**

door het ongelukkige optreden van Mussolini tegen Griekenland en door een anti-Duitse staatsgreep in Joegoslavië gedwongen eerst in de Balkan orde te scheppen, vóór operatie *Barbarossa* met een goede flankdekking kon worden ingezet. Op 22 juni 1941 vielen Duitse troepen de Sowjetunie binnen, een maand later dan was voorzien en daardoor een maand dicht bij de onverbiddelijke Russische winter. De Sowjetunie kreeg direct steun van Amerika in de vorm van materiaalzendingen. President Roosevelt had zijn volk eerder tot een zelfde vorm van steun aan Engeland weten te bewegen, waardoor de Verenigde Staten in feite al partij gekozen hadden tegen de nazi's. De hulp aan Moskou betekende echter nog niet onmid-

1942 dood voor Leningrad en Moskou. Het Derde Rijk moest zich nu gaan instellen op een langdurige slijtageslag. Hitler was daar niet op voorbereid en had er bovendien geen strategie voor. De periode van de *Blitzkrieg* was voorgoed voorbij.

Begin december 1941 dreven Russische troepen voor het eerst de Duitsers voor Moskou terug. Tezelfder tijd werd de Europese oorlog een wereldoorlog. De overval op Pearl Harbor op 7 december 1941 en de tegelijkertijd uitgevoerde onverhoedse aanvallen op allerlei plaatsen in Zuidoost-Azië brachten Japan en de Verenigde Staten in de strijd. Evenals het Derde Rijk had Japan zich in veel opzichten degelijk op een oorlog voorbereid. Er was weliswaar geen spra-

voudige zaak en zij wisten ook exact hoe het te bereiken: een offensief over een breed front tot het Derde Rijk zou zijn vernietigd, en het schepen van een zo breed en diep mogelijke voortuin ter vergroting van de afstand tussen Moskou en een eventuele nieuwe aanval. Voor de westelijke geallieerden lag de zaak minder eenvoudig. Er waren twee vijanden en ook al hadden de Amerikaanse en Britse staven al vóór Pearl Harbor afgesproken dat het in een gezamenlijke oorlog tegen Duitsland en Japan *Germany first* zou zijn, toen moest ook Japan met kracht worden teruggedrongen. Men werd het in Casablanca in januari 1943 bovendien wel eens over de formule van *unconditional surrender*, maar er bestond geen eensgezindheid bij Brit-

ten en Amerikanen over de wijze waarop men Duitsland daartoe zo snel mogelijk zou kunnen dwingen. Dit ondanks de voortdurende en begrijpelijke Russische roep om een tweede front in West-Europa. Het was evenmin eenvoudig de bevelvoering zo efficiënt mogelijk te maken. Terwijl de strijd tegen Japan een duidelijk onderscheid toeliet tussen de Britse en Amerikaanse strijdtonelen, zou men gezamenlijk tegen Duitsland moeten optrekken. Men diende verder vóór een grootscheepse invasie in West-Europa de strijd om de Atlantische Oceaan te winnen, een strijd die in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog misschien niet de meest opvallende, maar wel een zeer essentiële plaats inneemt. Men had tenslotte te maken met de vraag of Italië aangevallen zou worden vanuit Noord-Afrika en of die aanval vooraf zou gaan aan een invasie op de Balkan, zoals Churchill zo hardnekkig bepleitte. De aanval op Italië kwam tot stand; Mussolini werd gevangen genomen, waarna het land in september 1943 capituleerde. Door een snelle Duitse ingreep werd echter voorkomen dat het midden en noorden in geallieerde handen raakten, Rome viel pas op 4 juni 1944.

Twee dagen daarna begon de invasie in Normandië. Britten en Amerikanen hadden in Eisenhower een generaal gevonden met ongewone diplomatieke kwaliteiten, die in staat zou zijn de Britse, Amerikaanse en ook de Franse oorlogsinspanning aan het nieuwe front behoorlijk te coördineren. Na een uiterst hachelijke sprong over Het Kanaal en een langdurige strijd in het bruggehoofd volgde de fabelachtige snelle opmars in de richting van de Rijn, die echter begin september, vooral door het overschrijden van alle gestelde bevoorradingsnormen, vastliep. De nederlaag bij Arnhem maakte een einde aan de hoop op beëindiging van de veldtocht vóór de winter. Pas in maart 1945 gelukte het de westelijke geallieerden na de heftige terugslag van het Ardennenoffensief over een breed front aan de oostelijke kant van de Rijn te komen. In diezelfde tijd waren de Russen al doorgestoten tot dicht bij Berlijn, waren grote delen van de Balkan, Hongarije en Slowakije bevrijd en was het Derde Rijk dicht bij de totale ineenstorting. Enorme luchtaanvallen bij dag en nacht hadden Duitsland al maanden geen ogenblik van rust gelaten, als was de strategische betekenis ervan minder groot dan de hoeveelheid afgeworpen bommen kon doen vermoeden. De Duitse industrie had kans gezien haar produktie, die vanaf 1942 onder leiding van Speer geleidelijk sterker op de oorlog was gericht, nog op te voeren. Veel energie werd echter weer verdaan met de ontwikkeling en fabricage van verre-afstandwapens, waarvan de V1 en V2 wel veel schade aanrichtten in plaatsen als Londen en Antwerpen, maar geen bijdrage leverden tot de door Hitler en Goebbels nog steeds voorspelde *Endsieg*. Toen de *Wehrmacht* eindelijk op 8 mei 1945 de wapens neerlegde, was nazi-Duitsland één en al ravage en stonden de Russen in Berlijn en aan de Elbe. De Sowjetunie had kans gezien haar machtsgebied danig uit te breiden. Vooral de Verenigde Staten waren echter tot de overtuiging gekomen dat er allereerst koste wat kost een einde aan de oorlog moest komen en daarvoor was, volgens leidende Amerikaanse militaire kringen, de Russische medewerking ten enenmale beslist

onmisbaar. Op de conferenties van Teheran en Jalta stonden dit doel en president Roosevelt's vaste wil om de Sowjetunie mee te laten werken aan de UNO op de voorgrond, waardoor de diepe kloof tussen de Russische en de westelijke opvattingen over de opzet van de naoorlogse wereld niet tot een breuk leidde.

Ten tijde van de Duitse capitulatie raakte ook Japan uitgeput, al was dat de geallieerden veel minder duidelijk dan in het geval van het Derde Rijk. De strijd op het vasteland van Azië was niet bijster succesvol verlopen. Nog in 1944 had Japan door een groot offensief in China de troepen van de Kwomintang sterk teruggedrongen. In dat land bestond bovendien het gecompliceerde probleem van de communisten, die grote

Novosti Press

Winter 1942—1943: Duitse krijgsgevangenen van de slag om Stalingrad houden zich in de felle Russische kou moeizaam op de been.

delen ervan onder controle hadden en daar, in scherpe tegenstelling tot het regime van Tsjang Kai-sjek, in staat waren tot efficiënte beheersing van bevolking en produktiemiddelen, terwijl zij ten koste van de Japanners Mao's inzichten met betrekking tot de guerrilla in praktijk brachten. In Birma verliep de Britse aanval traag, voornamelijk doordat de strijdmacht er voortdurend veren moest laten ten bate van de oorlogvoering in Europa. Tot een verdrijving van de Japanners kwam het nauwelijks. Wel verjoeg McArthur de Japanners uit de Filipijnen en hadden de Amerikanen met hun *leap frogging*-strategie grote successen behaald in de Stille Oceaan. In het voorjaar van 1945 was de invasie van Japan echter nog steeds een schrikbarend vooruitzicht, ondanks het feit dat *Germany first* was vervallen en ondanks de verschrikkelijke bombardementen op Tokyo en andere industriesteden. Onder die omstandigheden waren de twee atoombommen in de ogen van de Amerikaanse president en zijn adviseurs een noodzakelijk wapen. Zij kwamen ongeveer tegelijk met een Russische oorlogsverklaring en dit complex van feiten gaf tenslotte de doorslag: op 14 augustus 1945 capituleerde Japan en op 2 september eindigde aan boord van het Amerikaanse slagschip 'Missouri' de Tweede Wereldoorlog.

Bij een zo gecompliceerde gang van zaken als het geval was in deze oorlog, is het opmaken van de balans uiterst moeilijk. Waardoor wonnen de geallieerden? Welke factoren deden de Duitsers en Japanners, ondanks hun ongelooflijk doorzettingsvermogen, verliezen? Enkele zaken komen niettemin uit de massa van gegevens en opinies duidelijk naar voren. Zo valt het op dat de twee grote agressors weinig of niet samenwerkten, terwijl de geallieerden — ondanks scherpe tegenstellingen, vooral in de verhouding tussen de Sowjetunie en het Westen — verreikende afspraken maakten over een wereldwijde strategie. De strijd om de beheersing van de oceanen speelde daarbij een grote rol, met nieuwe en meer doeltreffende vormen van oorlogvoering ter zee, waarvan de zelfstandig opererende vliegkampschepen en het efficiënte gebruik van onderzeeboten de duidelijkste tekenen waren. Doordat de zeeën onder geallieerde controle kwamen, was een onbeperkte aanvoer mogelijk en kon men de vijand ook te land te lijf gaan. Geen *Atlantikwall* en geen stellingen op Okinawa waren dan nog tegen een invasie bestand. Even belangrijk was de beheersing van het luchtruim, niet alleen voor tactische operaties ter ondersteuning van grondtroepen of bij de vernietiging van vijandelijke schepen, ook met het oog op het strategisch gebruik van vliegtuigen voor bombardementen op industrieën, verbindingslijnen en steden. Vooral de westelijke geallieerden wisten ook op dit terrein en met name ten aanzien van Japan, aanzienlijke resultaten te bereiken. Zij waren bovendien door een goed georganiseerd wetenschappelijk onderzoek en een ruim gebruik van de uitkomsten daarvan in staat tot een beter gebruik van hun potentieel dan hun tegenstanders.

Aan het Russische front kwam vooral de geallieerde overmacht aan troepen voortdurend tot uiting. De Sowjets werkten immers met schijnbaar ongelimiteerde hoeveelheden mensen, die na ontzaglijke artilleriebombardementen in de strijd werden geworpen. Zo moesten de schrikbarende verliezen aan mensenlevens wel minder zwaar tellen dan men in het Westen gewoon was. Daar — vooral aan Amerikaanse zijde — zette men een even ongelimiteerde hoeveelheid van het modernste transportmateriaal in, of het nu de vrachtvaart ter zee gold of de aanvoer door de lucht en over land.

Aan beide zijden zijn in de bevelvoering gedurende de gehele duur van de oorlog fouten, soms grote fouten gemaakt. Dit was echter vooral het geval bij de Duitse leiding, waar de voortdurende moeilijkheden tussen Hitler en zijn generaals en het toenemende ingrijpen van de amateur-opperbevelhebber vanuit zijn geïsoleerde positie in zijn bunker in Oost-Pruisen en later in Berlijn een efficiënt gebruik van de strijdkrachten telkens weer onmogelijk maakten. De voornaamste fout van zowel Duitsland als Japan was de volkomen onderschatting van het potentieel en het doorzettingsvermogen van de geallieerden, of het nu de westelijke democratieën gold of het communistische Sowjet-Rusland. Toen het eindelijk weer vrede was, getuigden de ruïnes van Berlijn en Hiroshima op schrijnende wijze van de vernietigende nederlaag die van deze onderschatting het gevolg was. Hiroshima werd echter bovendien het symbool van de enorme technologische ontwikkeling, die de Tweede Wereldoorlog heeft gemaakt tot een totale oorlog in de ware zin van het woord.

SALDO VAN DE OORLOG

PROF. DR. P. W. KLEIN

De economische wetenschap berust op een aantal vooropgezette stellingen. Daartoe behoort de veronderstelling, dat gezien de onbeperkt-heid van de menselijke behoeften er een relatieve schaarste bestaat aan middelen om in deze behoeften te voorzien. Het studie-object van de economische wetenschap is uit dien hoofde beperkt tot menselijke handelingen die zijn gericht op het verminderen van het welvaartstekort. Het voeren van oorlogen kan moeilijk als zo'n handeling worden beschouwd: het welvaartstekort neemt erdoor toe en niet af. Vandaar misschien dat het verschijnsel oorlog van de zijde van de economische wetenschap alleen bij uitzondering belangstelling heeft gekregen. Dat is zonder meer te betreuren, omdat er wel degelijk samenhangen bestaan tussen oorlogvoering en economisch leven. In het algemeen valt daarbij een onderscheid te maken naar een drietal fundamentele relaties. Het is in de eerste plaats mogelijk dat economische motieven of omstandigheden fungeren als oorzaak van oorlogen. In de tweede plaats kunnen in het kader van gewapende conflicten economische middelen vorm geven aan de wijze waarop de eigen militaire positie wordt versterkt en de vijand afbreuk wordt gedaan. En tenslotte brengen oorlogen min of meer ingrijpende veranderingen tot stand in het economisch leven van zowel oorlogvoerende als neutrale mogendheden. In hoeverre hebben economische motieven bijgedragen tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog? Het antwoord op deze vraag ligt vooral in de houding van de Asmogendheden, niet alleen omdat zij het initiatief tot de agressie namen, maar ook omdat zij, anders dan de geallieerden, de noodzaak tot oorlogvoeren mede op grond van economische argumenten hebben verdedigd. Afgaande op de bewoordingen waarmee Hitler al sedert de jaren twintig de doelstellingen van zijn agressieve buitenlandse politiek formuleerde, heeft het de schijn of hij zich werkelijk ook liet leiden door economische beweegredenen. Voor hem waren de bestaande economische verhoudingen onaanvaardbaar, omdat zij volgens hem Duitsland de weg versperden naar de status van *Weltmacht*. Dat was dan te wijten aan de *Beengtheit des Lebensraums* van het Duitse volk. *Die lächerliche Grundfläche von kaum fünfhunderttausend Quadratkilometer* bood de Duitse bevolking van nu en van de toekomst onvoldoende middelen van bestaan. Dat *Missverhältnis* tussen bodem en volk moest *ohne Rücksicht* uit de wereld worden geholpen.

In werkelijkheid had deze redenering niets te maken met economie. In feite maakte Hitler

met deze woorden het economisch handelen ondergeschikt aan zijn machtspolitieke doelstellingen. Als hij zich werkelijk door economische doelstellingen zou hebben laten leiden, had hij moeten inzien dat de welvaart van een volk door heel andere factoren wordt bepaald dan door het aantal inwoners per vierkante kilometer. De onderlinge strijdigheid van Hitlers denkbeelden blijkt trouwens uit het feit dat hij zich beklagde over het tekort aan bestaansmiddelen, maar tegelijkertijd niet naliet een sterke aanwas van de Duitse bevolking te propageren.

Ook Italië en Japan probeerden hun agressie met min of meer economische argumenten te rechtvaardigen. De gebiedsuitbreiding en concessies die zij op kosten van hun tegenstanders hoopten te verkrijgen, moesten hen in staat stellen hun afzetmarkten te vergroten en hun grondstoffenvoorziening te verruimen. Maar dit soort argumenten was een doekje voor het bloeden, al is het mogelijk dat beide landen er zelf wel geloof aan hechtten. Tenslotte blonken de regeringsleiders van die landen bepaald niet uit in economische scholing. Maar zelfs zij hadden moeten inzien hoe dwaas het was om te jammeren over een slechte grondstoffenvoorziening in een periode waarin de wereld als gevolg van de grote economische crisis juist kampte met enorme grondstofoverschotten, die men nog niet aan de straatstenen kwijt kon. En de afzetmarkten hadden gemakkelijker uitgebreid kunnen worden door de afbraak van de bestaande internationale handels- en betalingsrestricties dan door het voeren van kostbare oorlogen. Maar voor die afbraak was internationaal overleg en internationale samenwerking noodzakelijk en daar hadden bij uitstek de Asmogendheden in hun nationalistische eigengereidheid geen oren naar.

Economische motieven kunnen al met al niet worden beschouwd als de werkelijke oorzaken van de Tweede Wereldoorlog. Trouwens, voor zover economische motieven in een verder verwijderd verleden al doorslaggevend waren bij de uitbarsting van internationaal wapengeweld, voerde dit veelal tot beperkte oorlogen. Als namelijk een economisch motief in het geding komt, betekent dit onvermijdelijk dat kosten en opbrengsten van de oorlog tegenover elkaar worden afgewogen. En geen enkel economisch motief is voldoende krachtig om daarbij het voortbestaan van volk en natie zelf in de waagschaal te werpen, zoals tijdens de Tweede Wereldoorlog in het kader van de totale oorlogvoering gebeurde.

Economische omstandigheden hebben daaren-

tegen wel degelijk tot het uitbreken van die oorlog bijgedragen, al zal wel nooit met zekerheid te zeggen zijn in hoeverre dit het geval was. Van betekenis zijn in dit verband de verwarring, onrust en onzekerheid, welke de economische geschiedenis van het tijdperk tussen de beide wereldoorlogen kenmerkten. Wat dat betreft bestond er geen verschil met de gang van zaken op andere terreinen van het maatschappelijk leven. De economische sector heeft in deze periode de sociale en politieke spanningen, zowel op het nationale als op het internationale vlak, doen toenemen. Op het nationale vlak openbaarde zich de voortdurende verstoring van het economisch evenwicht onder andere in heftige prijsfluctuaties, grote schommelingen in de produktie, vertraging van de economische groei en omvangrijke, structurele werkloosheid. Op internationaal terrein verloor het handelsverkeer door zijn vertraagde ontwikkeling zijn functie van stimulator van de economische groei. In de wereldeconomie traden structurele veranderingen op, waaruit tal van frictieverschijnselen voortvloeiden: het economische gewicht van Europa verloor aan relatieve betekenis, terwijl de Verenigde Staten verzuimden hun beleid in overeenstemming te brengen met hun feitelijk economisch overwicht; in de betrekkingen tussen de geïndustrialiseerde volkshuishoudingen en grondstofleverende gebieden ontstonden spanningen, doordat de prijzen van industrieproducten stegen in verhouding tot die van levensmiddelen en grondstoffen; het bleek al met al ook op langere termijn genomen niet mogelijk de schokwerking van de Eerste Wereldoorlog op te vangen door een terugkeer naar de bedding van stabiele economische verhoudingen. Hierop werd onvoldoende slagvaardig gereageerd. Vooral in de westerse landen bleef men zich vastklampen aan de idee dat de zuiverende werking van het vrije marktmechanisme op den duur wel weer orde op zaken zou stellen. Met tegenzin deden de westerse landen stukje bij beetje afstand van het orthodox-liberale beleid dat in de negentiende eeuw — onder geheel andere omstandigheden — zoveel gunstige resultaten had geboekt. Terwijl aldus de grote economische onzekerheid tot terughouding en aarzeling in het beleid van de democratische landen voerde, kon zich de opvatting verspreiden dat niet alleen de liberale economische politiek, maar ook de daarbij aangepaste en in principe humane maatschappelijke orde een zaak van het verleden was. Een nieuwe orde, bruisend van dadendrang, zou zonder veel moeite het verkalkte democratische bestel onder de knie kunnen krijgen. En naar-

mate crisis en onzekerheid binnen dat democratische bestel voortwoerden, kregen deze nieuwe opvattingen de kans om tot politieke daden gesmeed te worden. Misschien zouden het Duitse nationaal-socialisme en het Japanse militarisme ook zonder de ongunstige economische ontwikkeling hun greep naar de macht hebben kunnen uitvoeren. Maar dat neemt niet weg dat met name bepaalde economische omstandigheden het hun op zijn minst gemakkelijker hebben gemaakt.

Daarmee was intussen nog niet gegeven, dat de Tweede Wereldoorlog ook een feit zou worden. Alle krijgshaftige en oorlogszuchtige taal van de nieuwe machthebbers, hoe doorspekt ook met lippendienst aan het ideaal van de vrede, verhulde niet dat zij zich allerm minst voorbereiden op een langdurige, totale oorlog.

In hoeverre zij daartoe toch werden gedreven door de dwang van economische omstandigheden, staat nog te bezien, al laat bijvoorbeeld de marxistisch georiënteerde geschiedschrijving hieromtrent geen twijfel bestaan. Volgens deze opvatting dwong het kapitalistische produktiesysteem inderdaad tot agressie, omdat de ondernemers, genoodzaakt door concurrentie, voortdurend de produktiviteit van de voortbrenging verhoogden. Dat betekende in de praktijk het vervangen van arbeid door kapitaal, mede als gevolg van industrialisatie, wat op zijn beurt leidde tot werkloosheid, afnemende koopkracht en afzetcrisis. Onder de druk van het bedrijfsleven ging de overheid in de kapitalistische landen ertoe over het te kort schieten van de particuliere bestedingen aan consumptie- en investeringsgoederen op te vangen door het verhogen van de overheidsbestedingen, in het bijzonder in de sector van de militaire uitgaven.

Het is moeilijk te zeggen in hoeverre deze opvatting al dan niet steek houdt. Feit is, dat de economische depressie uit de jaren dertig inderdaad alle kenmerken had van een afzetcrisis en dat zij — zowel in Duitsland als bijvoorbeeld in de Verenigde Staten — pas met het verhogen van de defensiebudgetten werd overwonnen. Maar in hoeverre dat geschiedde onder de druk van het bedrijfsleven, is nog niet overtuigend aangetoond. Het bedrijfsleven zou bovendien ook best gebaat zijn geweest met overheidsuitgaven ten behoeve van andere dan militaire objecten. Maar toen de militaire uitgaven zich eenmaal in stijgende lijn bewogen, kregen werkgevers en werknemers daarbij onmiskenbaar belang, ook al leidde dit niet tot een bewapeningswedloop. Dat gold voor het Duitse bedrijfsleven in de jaren dertig net zo goed als voor het Amerikaanse in de jaren veertig. Onder deze omstandigheden viel van het bedrijfsleven niet te verwachten, dat het zich op grond van pacifistische idealen tegen de uitbreiding van de militaire uitgaven zou verzetten. Maar dat is nog iets anders dan het stimuleren van agressie. Het is trouwens in het geheel niet duidelijk waarom verhoging van alléén de militaire budgetten per se een zo enorme geweldexplosie als de Tweede Wereldoorlog heeft te zien gegeven, tot gevolg moest hebben.

Samenvattend kan men vaststellen, dat zowel de feitelijke economische ontwikkeling uit de periode tussen de beide wereldoorlogen als het economisch-institutionele kader waarbinnen deze plaats had, niet zodanig zijn geweest, dat zij een barrière vormden voor de krachten die

tot oorlog dreven. De economische omstandigheden droegen er integendeel toe bij dat de duistere apostelen van het geweld de teugels in handen kregen. Maar dat het zover kon komen, vloeide ten dele voort uit tal van politieke beleidsfouten, zoals de van werkelijkheidszin gespeende regeling van de Vrede van Versailles, die mede vorm gaven aan de economische omstandigheden in de jaren twintig en dertig. Gezien deze fouten gaat het te ver het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog toe te schrijven aan wetmatigheden van economische aard. Een politiek, gericht op het doorbreken van de stagnatie van de internationale handel en op het handhaven van volledige werkgelegenheid, zou de vredeskansen ongetwijfeld hebben doen stijgen.

Ook de wijze waarop de strijdende partijen tijdens de oorlog gebruik maakten van het hun ter beschikking staande economische potentieel, werd in belangrijke mate bepaald door de gang van zaken tijdens de jaren dertig. Geen der deelnemers aan de oorlog had zich toen in economisch opzicht voorbereid op het voeren van een langdurige, totale oorlog. Weliswaar hadden Duitsland en Japan in veel drastischer mate dan de geallieerden een beroep gedaan op hun economische middelen om hun strijdkrachten te versterken, maar van een ingrijpende militarisering van het economische leven was geen sprake. Beide landen hadden hun militaire strategie gericht op het uitdelen van een snelle, beslissende klap, die hun de eindoverwinning in de schoot zou werpen. Zij achten zich daartoe in staat, niet alleen gezien hun voorsprong op het gebied van de bewapening, maar ook omdat zij ervan overtuigd waren dat hun tegenstanders economisch verzwakt waren, zodat zij niet in staat zouden zijn zich op korte termijn van deze klap te herstellen. Daarentegen hadden met name Groot-Brittannië en Frankrijk vertrouwen in de veerkracht van hun economisch bestel. Hun crisispolitiek was georiënteerd geweest op bezuiniging en daarvan had ook met name het Britse defensie-apparaat de weerslag ondervonden. Zij maakten zich hierover betrekkelijk weinig zorg. Nadat de eerste slag zou zijn opgevangen, aldus de redenering, bleef er tijd en gelegenheid te over om uit de diepte voldoende kracht te verzamelen om van de verdediging op de aanval over te gaan. Ook de Verenigde Staten hadden zich tijdens de jaren dertig onder de druk van de economische nood beperkingen opgelegd op het terrein van de bewapening. De Sowjetunie werd al evenzeer door haar economische situatie gedwongen erop te vertrouwen dat er in geval van oorlog voldoende tijd zou zijn de verdediging uit de diepte te voeren. Zij had daarmee in beperkte mate rekening gehouden. Van de voorgenomen verplaatsing van haar zware industrie naar veiliger streken in het oosten was echter op het moment dat de Duitse strijdkrachten het Russische grondgebied binnenvielen nog maar weinig terechtgekomen.

Deze situatie bij het uitbreken van de vijandelijkheden zou op den duur beslissend blijken voor de wijze waarop de partijen hun economisch potentieel tijdens de oorlog gebruikten. Het kwam er in grote lijnen op neer dat de geallieerden in een vroeger stadium dan de Asmogendheden ernst maakten met de totale oorlog. Dit is merkwaardig, gelet op het feit dat de totale oorlog sedert de dagen van Clausewitz in de

negentiende en Ludendorff in de twintigste eeuw vooral in Duitsland werd gepropageerd. Door hun martiaal woordgebruik wekten de Duitsers de indruk dat zij werkelijk met man en macht bezig waren hun vijanden te vernietigen. De *Deutsche Wehr* had al in 1935 vastgesteld dat elke tegenstander van Duitsland met algehele uitroeiing werd bedreigd. Duitse stafofficieren werden niet moe erop te wijzen dat de kunst van het moderne oorlogvoeren niet alleen bestond uit de totale inzet van militaire middelen, maar ook uit die van economische en psychologische, waarvan vooral een wetenschappelijk gefundeerd en planmatig gebruik moest worden gemaakt. Op die manier vervaagden de grenzen tussen militair en burgerlijk leven en had het de schijn alsof werkelijk een *Volk in Waffen* ten strijde trok. Mussolini wilde daarvoor niet onderdoen en liet de wereld weten dat het de uitdrukkelijke wens van de Italianen was voortaan met het geweer in de aanslag door de geschiedenis te gaan.

In feite namen alle partijen tijdens de eerste fase van de oorlog, die tot het Duitse lenteoffensief van 1940 duurde, ook in economisch opzicht een afwachtende houding aan. Daarna volhardden de Duitsers in hun matige inspanning, die tot het midden van 1944 zelfs ten achter bleef bij hun prestaties tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het gebrek aan een doelgerichte, planmatige opzet van hun oorlogseconomie was bovendien niet in overeenstemming met hun reputatie als knappe organisatoren, waarop hun propaganda voortdurend hamerde. Ook de Japanners slaagden er niet in vaste greep te krijgen op hun produktie. Zij verzuimden met name de coördinatie tussen militair front en thuisfront tot stand te brengen, waardoor het Japanse bedrijfsleven op den duur niet in staat was het leger adequaat van de voor zijn taak benodigde middelen te voorzien. Het verwaarlozen van hun transportverbindingen overzee werd de Japanners zelfs noodlottig.

Groot-Brittannië had daarentegen lering getrokken uit de loop van de Eerste Wereldoorlog. Toen was de overheid slechts stap voor stap ertoe overgegaan het economisch leven te mobiliseren ten behoeve van militaire doeleinden. Sedert het begin van de jaren dertig hadden de Britten, in overeenstemming met hun militair-strategische opvattingen, de omschakeling naar de oorlogseconomie op papier voorbereid. De feitelijke omschakeling liet op zich wachten tot na Duinkerken, toen de Britten begrepen dat het uur van de waarheid gekomen was en niet langer meer volstaan kon worden met het simpelweg uitbreiden van de oorlogsindustrie. Geconfronteerd met een in zijn geheel vijandelijk continent, dat zijn verbindingen overzee in gevaar bracht, ging Groot-Brittannië ertoe over zijn hele economisch leven maximaal te richten op het voeren van oorlog. Nu kwam het in snel tempo tot daden: min of meer drastische distributie- en rantsoeneringsvoorschriften beperkten de particuliere handel en consumptie; de prijs- en loonvorming werd gereguleerd; het internationale kapitaal- en betalingsverkeer werd aan banden gelegd; de arbeidsvoorziening van overheidswege geregeld. Na een betrekkelijk kort stadium van haastige improvisatie kwam het aldus tot een onafzienbare reeks maatregelen, die gebundeld werden tot een geïntegreerd, planmatig systeem. Allesbeheersend richtsnoer werd het begrip schaarste, dat zo

nauwkeurig mogelijk gespecificeerd moest worden om een optimaal gebruik van de economische hulpbronnen te verzekeren en het oplossen van keuzeproblemen te vergemakkelijken. Wat de levensmiddelenvoorziening betreft stond men bijvoorbeeld voor de keus tussen drie mogelijkheden: invoer uit de Verenigde Staten, invoer uit Australië of uitbreiding van de productie in het binnenland. Het eerste vergde weinig scheepsruimte maar veel harde valuta; het tweede veel scheepsruimte maar weinig valuta. Schaarse scheepsruimte en schaarse valuta waren dus tot op zekere hoogte onderling verwisselbaar. En omdat op beide bespaard kon worden door het inschakelen van meer arbeid in de landbouw, was de schaarse arbeid op zijn beurt

plaats. De zogenaamde *operations research* werd tijdens de oorlog in de Verenigde Staten (onder andere door de Nederlander Tjalling Koopmans) ontwikkeld als een wiskundige methode voor het oplossen van in wezen bedrijfseconomische vraagstukken. Deze methode zou naast de wetenschappelijke studie van militaire en technische problemen nog tijdens de oorlog een stimulans geven aan de toepassing van de computer en de ontwikkeling van de elektronische industrie. Hiertegenover staat dan de beslissing van de Duitse regering, daterend uit 1941, om voortaan geen financiën meer ter beschikking te stellen voor het computeronderzoek, dat ook daar in de jaren dertig ter hand was genomen.

op korte, hetzij op lange termijn, een knelpunt zijn in de uitbreiding van het oorlogspotentieel. Dit bleek voor de westerse geallieerden inderdaad het geval, waarbij men een drietal stadia kan onderscheiden. In het vroegste stadium werd de oorlogsinspanning beperkt door de grote schaarste aan specifieke kapitaaluitrusting, in het bijzonder aan werktuigmachines. Daarna volgde een korte periode waarin het tekort aan grondstoffen, vooral aan aluminium, staal en rubber, overheerste. En tenslotte openbaarde de schaarste zich vooral in het tekort aan mankracht. Hoewel nauwkeurige gegevens wat dit betreft ontbreken, kan worden aangenomen dat de Sowjetunie in nog veel sterkere mate dan haar bondgenoten met deze knelpun-

weer substitueert voor beide. Afhankelijk van de omstandigheden werd de definitieve keus gemaakt. Dit soort vraagstukken werd vooral in de Verenigde Staten, waar de omschakeling naar de oorlogseconomie zich in grote lijnen op dezelfde wijze voltrok als in Groot-Brittannië, met gebruikmaking van geheel nieuwe wiskundig-economische methoden en technieken tot oplossing gebracht. Uiteraard zijn daarbij fouten gemaakt. Maar de effectiviteit van de oorlogvoering werd erdoor verhoogd. De planning droeg ertoe bij dat men beschikte over de juiste middelen op het juiste moment en op de juiste

De nazi's eisten koloniën, zoals hier op een massabetoging in 1937. Met koloniën zou Duitsland weer 'Weltmacht' kunnen worden.

In het algemeen berust het vraagstuk van het gebruik van economische hulpmiddelen voor oorlogsdoeleinden op het feit dat de omvang van het oorlogspotentieel wordt bepaald door vier factoren: de kapitaaluitrusting in de vorm van machines, gebouwen en dergelijke, de beschikbare hoeveelheid arbeid, de bekwaamheid en scholing van deze arbeid en het aanbod van grondstoffen. Elk van deze factoren kan, hetzij

ten te kampen had en zich daarom ook een grotere oorlogsinspanning heeft moeten getroosten dan de westelijke geallieerden. Maar de Duitse oorlogsinspanning werd tot de zomer van 1944 niet in ernstige mate gehinderd door het optreden van knelpunten. Dat dankte het land niet aan de geweldige omvang van zijn oorlogspotentieel of aan een deskundig gebruik daarvan. Knelpunten bleven uit, eenvoudig omdat het land tot dat tijdstip geen serieuze poging waagde om het eigen oorlogspotentieel maximaal te exploiteren. Kenmerkend is in dit verband, dat nauwelijks gebruik werd gemaakt

van ploegenstelsels en dat bijvoorbeeld de industrie voor werktuigmachines sedert 1939 bijna niet werd uitgebreid. Duitsland gaf er de voorkeur aan zijn oorlog te voeren op kosten van de landen die het dank zij de *Blitzkrieg* zo snel onder de knie had gekregen. Soms hadden de Duitsers daarbij het stomme geluk aan hun zijde. Dat was vooral het geval met de grondstoffenvoorziening. Vóór de oorlog was Duitsland wat dit betreft in hoge mate afhankelijk geweest van invoer. Mangaan bijvoorbeeld, dat benodigd was voor de produktie van staal, bracht Duitsland in het geheel niet voort, zodat het land in dit opzicht voor 100% afhankelijk was van het buitenland. De mangaanvoorraden waren geslonken tot een hoeveelheid die nog maar voor een periode van vier maanden voldoende was, toen de verovering van Nikopol (in het zuiden van Rusland) het probleem tot oplossing bracht.

Pas toen het te laat was, zweefte het land zich op tot de totale oorlog. Niet zonder succes, want deze laatste krachtsinspanning was er mede verantwoordelijk voor, dat de stormloop van de westelijke geallieerden in september 1944 werd omgebogen. Het kon de failliete boedel van het Derde Rijk niet redden. Juist deze laatste stuiptrekking berustte op een geheel nodeloze verspilling van economische kracht, eens te meer een getuigenis van de enorme ondoelmatigheid en dwaze bezetenheid van een regime dat zich onder aanvoering van Adolf Hitler liet leiden door waandenkbeelden, liever dan de nuchtere evaluatie van de werkelijkheid onder ogen te zien.

Het is betrekkelijk zinloos te speculeren over de economische gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Als sociaal verschijnsel was deze oorlog zo massaal en gecompliceerd, dat zijn economische effecten nog steeds niet zijn uitgewerkt. Deze effecten werden bovendien in toenemende mate beïnvloed door andere maatschappelijke processen, zoals bijvoorbeeld de koude oorlog, die op hun beurt toch ook weer met de Tweede Wereldoorlog samenhangen, zodat in feite weinig of niets te zeggen valt over het zuiver economische effect van die zes jaren durende strijd.

Schattingen of berekeningen van de personele en materiële verliezen resulteren, uit economisch oogpunt bezien, in nietszeggende cijfermatige opsommingen. Welke betekenis daaraan moet worden toegekend voor de feitelijke loop van de economische ontwikkeling, is niet zonder min of meer ingrijpende veronderstellingen te zeggen. Zelfs de vergelijking van de kosten en verliezen uit de Tweede Wereldoorlog met die uit de Eerste zegt in economisch opzicht niets. Alleen volledigheidshalve zij vermeld dat de materiële verliezen tussen 1939—1945 wel geraamd worden op een bedrag van ongeveer 3000 miljard dollar, hetgeen op ongeveer het zeventvoud van 1914—1918 neerkomt. De verliezen aan mensenlevens zouden daarentegen 'slechts' vier- à vijfmaal zo groot zijn geweest. Het zou zeker van belang zijn inzicht te hebben in de omstandigheden welke ertoe hebben geleid dat ondanks de enorme toeneming van de vernietigingskracht, per slachtoffer gerekend meer materiële offers werden gebracht dan voorheen. Maar de statistieken van dood en ellende spreken toch een te onzekere taal. Zij bieden de onderzoeker onvoldoende aanknopingspunten. Men kan slechts vaststellen dat

Tijdens de oorlog werden steeds meer vrouwen ingeschakeld in het arbeidsproces. De mannen waren nodig voor het voeren van de strijd.

de personele en materiële verliezen tijdens de Tweede Wereldoorlog hoger zijn geweest dan tijdens de Eerste. Toch is de economische ontwikkeling na 1945 heel wat voorspoediger verlopen dan na 1918. Daarvan kon zelfs de Sowjetunie met haar enorme verliezen tussen 1941—1945 getuigen.

Na de Eerste Wereldoorlog kon dit land zijn economische moeilijkheden alleen maar met de grootst mogelijke moeite de baas. Maar sedert de Tweede Wereldoorlog heeft zich ook in de Sowjetunie een ongekend snelle toeneming van de welvaart voltrokken.

Toch kon de wereld in 1945 de toekomst niet met vertrouwen tegemoet zien. In de meeste oorlogvoerende landen zag het ernaar uit dat

de financieel-economische situatie zou uitlopen op een chaos. De oorlogsuitgaven hadden geleid tot een overmatige aanwas van de overheidsschulden. Inflatie en onoverkomelijke moeilijkheden met de betalingsbalans stonden voor de deur, terwijl het vraagstuk van de wederopbouw nieuwe middelen vroeg.

Maar wat dat betreft had men lering getrokken uit de Eerste Wereldoorlog. Het economische herstel na 1945 is zeker ten dele te verklaren uit het feit, dat men nationaal en internationaal een verstandiger financieel-economisch beleid voerde dan onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog.

Dat neemt niet weg dat deze oorlog, meer dan zijn voorganger, ook gunstige effecten op het economische proces heeft kunnen uitoefenen. Afgezien van rechtstreekse vernietigingen en roof heeft elke grote oorlog ongeveer hetzelfde positieve effect op geïndustrialiseerde volkshuishoudingen. De ontwikkeling vertoont namelijk trekken van overeenkomst met een conjuncturele hausse. De grote vraag naar oorlogsbenodigdheden stimuleert de werkgelegenheid, de investeringen en de nationale produktie. Naarmate de oorlog langer duurde, wordt weliswaar door uitschakeling van het marktmechanisme een groter deel van de voortbrenging onttrokken aan consumptieve doeleinden, maar het uitbreiden en vernieuwen van de produktiecapaciteit schrijdt voort. In hoeverre het mogelijk is deze opgaande lijn in het economisch leven na afloop van de oorlog te bestendigen, is uiteraard afhankelijk van tal van omstandigheden, die dikwijls niet in rechtstreeks verband staan met de oorlog zelf. Wel is het zo, dat de oorlogsindustrie niet uitsluitend in kwantitatieve zin is uitgebreid. Het moderne pakket strijdmiddelen bevat een breed assortiment goederen die ook geschikt zijn voor gebruik in vreedstijd. Dat vergemakkelijkt het terugkoppelen naar de vrede-economie, die aldus vaak, ondanks bombardementen en vernietigingen, over een grotere produktiecapaciteit kan beschikken dan bij de aanvang van de oorlog.

In het geval van de Tweede Wereldoorlog was daarbij van betekenis, dat de vijandelijkheden tot uitbarsting kwamen in een situatie waarin werkloosheid en onderbezetting van de produktiemiddelen het economisch leven in de ban hielden. Tegen deze achtergrond betekende het inschakelen van 'braakliggende' produktiefactoren — arbeid, grond, kapitaal — pure winst, omdat dit niet ten koste ging van de voortbrenging voor vreedzame doeleinden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog moesten daarentegen van de aanvang af kapitaal en arbeid aan de normale produktie worden onttrokken, omdat de uitgangssituatie heel anders was. De aanwezige produktiefactoren waren reeds volop in bedrijf.

Maar toen het doek opging voor de bloedige tragedie van de Tweede Wereldoorlog, viel in geen enkel opzicht te voorzien welk aspect van de dubbelrol van de economie de overhand zou krijgen. Dienden de economische middelen de krachten der vernietiging of zouden zij de basis leggen voor een nieuwe welvaart? Het antwoord op deze vraag kan zelfs thans, meer dan een kwart eeuw na dato, nog verschillend luiden. Waarbij men zich dan kan afvragen in hoeverre de economie haar rol zelfstandig speelt en in hoeverre zij onder regie staat van de politieke wil van de mensheid.

DE OORLOG ALS TUSSENTUD

DRS. P. R. A. VAN IDDEKINGE

Ieder mens heeft er behoefte aan zijn eigen herinneringen te rangschikken, zijn persoonlijk doorleefde verleden zo overzichtelijk mogelijk in te delen, zijn privé-geschiedenis — zijn mini-geschiedenis — te periodiseren. Veelal ligt het referentiekader van dit ordenende denkproces geheel binnen de privé-sfeer. Aanknopingspunten daarbuiten vervullen maar zelden een wezenlijke functie. Hun eventuele verwevenheid met eigen belevenissen vindt haar oorsprong hetzij in een vaak toevallige, volstrekt subjectieve optiek (in de trant van: 'mijn dochttertje zat voor het eerst van haar leven in een trein op de dag dat de eerste mens een voet op de maan zette'), hetzij in een zó overweldigend gewicht van het 'buitengebeuren', dat de balans der in-

Op de dag van de Duitse capitulatie werd in Moskou een grootscheepse overwinningssparade gehouden. Onder andere voerden soldaten van het rode leger daarbij een aantal vaandels mee die de Russen op de Duitsers hadden buitgemaakt.

dividuele emoties er doorslaggevend, misschien zelfs duurzaam door is beroerd — duurzaam beroerd door wat tot in lengte van jaren, decaden of eeuwen geboekstaafd zal blijven, al is het maar in een paar kille regeltjes, als het zoveelste paragraafje in het geschiedenisboek dat schoolkinderen moeten leren.

Ruim een kwarteeuw ligt de Tweede Wereld-

oorlog achter ons — een kwarteeuw vol nieuwe internationale spanningen en conflicten, nieuwe oorlogen en geruchten van oorlogen, adembemende politieke ontknopingen, schokkende rampen, weergaloze culturele veranderingen en even beangstigende als hoopgevende triomfen van menselijk denken en kunnen. Een duizelingwekkende kwarteeuw, waarin de tijdgenoot het spoor geheel bijster lijkt te geraken en waarin de historicus slechts aarzelend, met veel voorbehoud, enkele provisorische lijnen probeert te trekken.

Nóg leeft er een generatie die deze verwarrende en verwarde kwarteeuw pleegt te omschrijven als 'de naoorlogse periode', tot in de geschiedenisboekjes toe; en de mensen die de Tweede

Wereldoorlog meer of minder bewust hebben beleefd en overleefd, rubriceren hun herinneringen als volgt: 'vóór de oorlog', 'in de oorlog', 'na de oorlog'. *De oorlog*: niet de Koreaanse oorlog, niet de Palestijnse oorlogen of een van die vele tientallen andere gewapende conflicten van na 1945. En wat betreft de ouderen, wier tragiek het is te hebben moeten meemaken hoe tijdens hun leven wereldoorlogen van een rangtelwoord werden voorzien: óók niet de *eerste* van die droeve reeks. *De oorlog* — ook voor hen is dat: de *Tweede Wereldoorlog*, een historische episode waardoor zij blijvend zijn aangehaakt, een brok historisch gebeuren dat zich buiten hun wil of toedoen heeft voltrokken, maar dat zij nog steeds ervaren als een onder-

aan, een jongere generatie, die — aldus de ouderen, de ouders — van de Tweede Wereldoorlog 'geen weet heeft'. Uit de mond van oudere tijdgenoten klinkt dat bijna als een verwijt, als een tekort: 'de jongeren' willen maar niet beseffen wat de generatie-die-hun-is-vóórgegaan heeft overgehad voor 'de vrijheid' die zij vaak zo ongebreideld 'misbruiken'. *De oorlog* heeft in elk geval geen betekenis voor het persoonlijkheidsbegrip van die jongeren: zij zijn duidelijk van 'erna', de naoorlogse jeugd, en zij kunnen uit de krant lezen dat de oorlog in Vietnam inmiddels meer Amerikaanse militairen het leven heeft gekost dat de hele Tweede Wereldoorlog waarover hun ouders zich nog steeds zo druk maken. Van de Tweede Wereldoorlog hebben

dan de studie van oudere tijdperken, toetsing van eigen emoties en vooroordelen en van die der mede-tijdgenoten; en over het algemeen wordt de contemporaine historicus meer gehinderd dan geholpen door zijn eigen herinneringen.

Een balans van de Tweede Wereldoorlog kan ook nog nauwelijks meer zijn dan een voorlopige, een tussentijdse, met slechts geringe aanspraken op objectiviteit. Een tussentijdse balans dus. Juist deze benaming is misschien in meer dan één opzicht wel zo adequaat, omdat zij tevens lijkt aan te sluiten bij het gangbare spraakgebruik, dat ons immers die Tweede Wereldoorlog wil presenteren als een soort 'tussentijd', een tijd tussen een duidelijk onderscheiden 'ervoor' en 'erna', als het ware een gat in de geschiedenis. Hoe diep dat gat is, hoe breed, hoe abrupt, kortom: hoe meetbaar, is voornamelijk een kwestie van perspectief, van historisch perspectief, afhankelijk ook van het standpunt van de beschouwer, die, naarmate hij zich verder heeft kunnen distantiëren, een duidelijker overzicht heeft dan bijvoorbeeld de mensen in 1945, die, om zo te zeggen nog ná-balancerend op de rand van dat gat dat hen bijna voorgoed had opgeslokt, op zijn hoogst konden proberen opluchting en geleden leed tegen elkaar af te wegen.

De mensen in 1945. Statistici schatten dat van de toenmalige wereldbevolking (tussen de 2 en 2,5 miljard) ongeveer tweederde op de een of andere manier, direct of op afstand, bij de Tweede Wereldoorlog betrokken is geweest. Op dat astronomische aantal vormen de rond 50 miljoen gewelddadig omgekomenen een haast te verwaarlozen grootheid. Hoezéér te verwaarlozen, blijkt onder meer uit het feit dat van 1940 tot 1950 de wereldbevolking sneller is gegroeid dan van 1930 tot 1940, en dit voornamelijk door een steeds verder dalende mortaliteit dank zij de juist tijdens de oorlog versnelde vooruitgang op medisch en hygiënisch gebied.

Links: de grote oorlogsleider Winston Churchill werd na de capitulatie van Duitsland met het Engelse koninklijk gezin hartelijk toegejuicht. Zijn populariteit was echter bij de verkiezingen van 1945 niet opgewassen tegen de opmars van 'Labour'.

Rechts: ook generaal Eisenhower werd met eer overladen, toen hij als bevelhebber van de geallieerde troepen in West-Europa in zijn land terugkeerde. Hier is hij met burgemeester La Guardia op weg naar het stadhuis van New York, 10 juni 1945.

breking van, menigmaal als een schrijnende inbreuk op hun persoonlijk bestaan. En voor een snel slinkend aantal is die Tweede Wereldoorlog nog altijd een onherstelbaar trauma van verlies en leed, een apocalyptisch intermezzo, schril contrasterend met een veelal geïdealiseerd 'ervoor' en een vaak onbegrepen 'erna'. Voor die generatie is een 'bericht van de Tweede Wereldoorlog' nimmer een tijding-van-ver, maar een welhaast met de actualiteit vereenzelvigd signaal — zo actueel namelijk als de meestal gebrekkig-werkende remmen van betrekkelijkheid en objectiviteit op eigen, aller-individueelste retrospectie toelaten.

Intussen dient zich echter een nieuwe generatie

zij inderdaad nauwelijks weet, dat wil zeggen: even veel of even weinig als van de Eerste Wereldoorlog of de Napoleontische oorlogen. Waar ze wél weet van hebben, is dat na 1945 oorlogen en geweld bepaald niet zijn uitgebannen en dat ook de ouderen, met al hun leuzen, er allerminst in zijn geslaagd hun een 'betere wereld' te bezorgen.

De historicus die een balans wil opmaken van de Tweede Wereldoorlog, is nog tijdgenoot; hij draagt zijn privé-emoties mee en is zelf, al is het misschien maar vluchtig, nog aangeraakt door hetzelfde historische gebeuren dat hij tot onderwerp van beschouwing heeft gekozen. Geschiedschrijving van de eigen tijd vergt, méér

(penicilline, DDT enzovoort). De Franse demograaf Alfred Sauvy heeft berekend dat de op zichzelf enorme verliespost van de oorlog dan ook al in 13 jaar na 1945 was gecompenseerd, dat wil zeggen dat in 1957—1958 de algemene balans wat betreft mensenlevens weer positief was. 'Een buitengewoon resultaat', oordeelt Sauvy, en dat is het stellig, want het betekent dat, demografisch gezien (gezien ook vanuit de beangstigende visioenen die de huidige bevolkingsexplosie ons bezorgt), de Tweede Wereldoorlog op iets langere termijn nauwelijks een oneffenheid in de ontwikkeling heeft teweeggebracht.

Deze conclusie kan bezwaarlijk troostrijk heten voor de tallozen die in 1945 hun doden betreur-

den: hun verliezen laten zich door objectieve demografische cijfers niet compenseren, want mensen zijn misschien niet onmisbaar, maar wel onvervangbaar.

Die mensen in 1945, die overlevenden, zagen zich geplaatst in een wereld die, vergeleken met 1939, onherkenbaar veranderd scheen. Zonneklaar was dit: Hitlers Derde Rijk was onherroepelijk vernietigd, van Mussolini's gedroomde imperium was al lang niets meer over, de Japanse hegemonie in Azië was gebroken. Nationaal-socialisme en fascisme hadden als politieke stelsels afgedaan, de Asmogendheden en hun bondgenoten waren verslagen, de zegevierende geallieerden hadden hun ooglogsdoelen verwezenlijkt. Er waren overwinnaars, wier eensgezind-

waren, evenals na de Eerste Wereldoorlog, toch nog de idealen, alle desillusies ten spijt — de idealen van 'dit nooit weer' en 'een betere toekomst', zo bemoedigend geformuleerd in Roosevelt's *Four Freedoms* en in het *Atlantic Charter*, ten dele reeds belichaamd in de pas opgerichte UNO, die de onvolkomendheden van de vooroorlogse Volkenbond zou weten te vermijden. En dan was er allerwegen de intense behoefte op zo kort mogelijke termijn terug te keren tot wat algemeen genoemd werd: normale verhoudingen — *back to normal*, was in Engeland de leus.

In weerwil van alle ontredde, die in Europa (naar eeuwenoude traditie het zwaarst getroffen strijdtoneel) verreweg de meeste onoplos-

afdoende remedie had gebracht tegen het leed van de slepende economische crisis — die remedie verschaft, paradoxaal genoeg, op geweldadige en ongecontroleerde wijze, immers juist de oorlog! Wie verlangde in 1945 naar 1939 terug?

Misschien dat in de privé-sfeer, in kleine kring, nog kon worden uitgedacht wat 'normale verhoudingen' waren, en het lag enigszins voor de hand dat dan werd aangehaakt aan vertrouwde herkenningpunten, die veelal met voorbijzien aan de realiteit, voor het gemak 'vooroorlogs' moesten heten. Maar in de grotere verbanden van staatkundig en maatschappelijk bestel bleek de werkelijkheid van het ogenblik niet meer te passen in de schema's van zes jaar tevo-

heid nog boven alle twijfel verheven leek; er waren overwonnenen, die hun straf niet zouden ontgaan. Er waren bevrijden en bevrijders, in een heel specifieke, zeer gevarieerde onderlinge relatie; er waren collaborateurs, wier berechting met opwinding werd tegemoet gezien; er waren ex-politieke gevangenen en nieuwe politieke gevangenen; er waren repatrianten, mensen die thuiskwamen, en *displaced persons*, mensen die nergens meer thuishoorden en wel dra de nieuwe bevolking vormden van pas ontuurnde concentratiekampen — een cynische decorwisseling, het begin van wat van 1945 af een tot dusverre ongekend internationaal probleem zou gaan worden; het probleem van de vluchtelingen en ontheemden. Er was méér: er

baar schijnende moeilijkheden had opgeworpen, leek het, althans voor een niet gering aantal van die mensen van 1945, toch nog een tamelijk overzichtelijk perspectief. Er was een vooralsnog niet te peilen zo diep gat in de geschiedenis gevallen, maar nu was het moment voor een opnieuw beginnen definitief aangebroken.

Back to normal dus — maar was dat eigenlijk wel een nieuw begin? Was 'normaal' synoniem met 'vooroorlogs'? Maar wát was dan 'vooroorlogs'? Toch zeker niet de situatie van 1939, het jaar waarin de democratische regeringen van het Westen definitief hadden gefaald jegens de schaamteloos onrechtmatige aanspraken der dictators, het jaar ook dat nog steeds geen

ren. Bij nadere beschouwing was dat perspectief van 1945, dat begrijpelijkerwijs in de eerste plaats werd beheerst door de gedachte aan zuiver materieel puinruimen en herstel, toch niet zo overzichtelijk meer. Daarvoor was er in die tussentijd te veel veranderd en ondersteboven gegoooid; daarvoor was er juist tijdens die oorlog te grondig over verleden en toekomst nagedacht.

Met name in de Westeuropese landen kwam dit tot uitdrukking in een overweldigende prestige-winst van linkse politieke stromingen en partijen, de communisten zeer nadrukkelijk inbegrepen. Aantrekkingskracht ontleende 'links' niet uitsluitend aan het belangrijke, principiële aandeel dat socialisten en communisten hadden

gehad in de strijd tegen fascisme en nationaal-socialisme; 'links' had daarenboven, vanouds reeds, duidelijk gefundeerde alternatieven te bieden voor wat in het recente verleden regeringen met een overwegend rechtse signatuur hadden verzuimd op het stuk van sociale rechtvaardigheid en werkloosheidsbestrijding. Waren het trouwens ook niet diezelfde *rechtse* regeringen geweest die in de jaren dertig zo onverantwoordelijk hadden gepoogd te pacteren met Hitler en Mussolini, niet zozeer uit sympathie voor hun ideologieën als wel uit naïviteit of, verwerpelijker nog, uit de opportunistische hoop langs deze weg een bolwerk te helpen opwerpen tegen een mogelijke bolsjewistische aanslag op de gevestigde Europese orde? Dat

the Left, een ongekennde *Labour*-triomf, waar- tegen zelfs het verdiende prestige van een Churchill niet opgewassen bleek. Ofschoon in de meeste gevallen minder dramatisch, voltrok zich dit opmerkelijke emancipatieproces van 'links' vrijwel overal elders in West-Europa op een zelfde manier.

Hoe weinig er van herstel van vooroorlogse verhoudingen kon terechtkomen, bleek pijnlijk duidelijk na de capitulatie van Japan, toen de Europeanen zich opmaakten om hun traditionele koloniale posities in Zuidoost-Azië weer in te nemen: de Fransen in Indo-China, de Nederlanders in Nederlands-Indië, de Engelsen in Brits-Indië, Malakka en Birma. De Japanse be-

de tegenstellingen was er een Aziatische solidariteit gegroeid die zich met grote felheid keerde tegen de kennelijke venzelsprekendheid waarmee de Europeanen hun oude rechten kwamen opeisen. Des te gecompliceerder werd de situatie door de houding van de Amerikanen, wier consequent geproclameerde antikolonialisme enorm stimulerend had gewerkt op de nationalistische bewegingen in dit deel van de wereld, doch in Europa werd ervaren als moeilijk te rijmen met de eveneens luide verkondigde westerse eensgezindheid en Atlantische verbondenheid. En de keiharde, vanuit Europa veelal onbegrepen praktijk was dat herstel van 'normale verhoudingen' in de koloniën vaak in eerste instantie afstuitte op Amerikaanse tegenwerking. Via de kronkelige Aziatische omweg — Afrika en Zuid-Amerika bleven, althans voorlopig, nog grotendeels buiten het internationale blikveld — manifesteerden de Verenigde Staten zich in 1945 ondubbelzinnig als de mogendheid die mondiaal de leiding op zich zou nemen en daartoe, vanuit een haast onbegrensd politiek, economisch en militair potentieel, schijnbaar moeiteloos in staat was.

Uit wat begonnen was als het zoveelste gewapende conflict om het machtssevenwicht in Europa, was onweerstaanbaar een buiten-Europese staat als de grote overwinnaar te voorschijn gekomen om voortaan het machtssevenwicht in de wereld te gaan bepalen, samen met (en dat betekende weldra: tegenover) die andere grote overwinnaar, de Sowjetunie, waarvan wel betwijfeld werd of deze mogendheid nog tot Europa moest worden gerekend, ondanks haar wel zeer nadrukkelijke aanwezigheid in dit werelddeel.

De historicus van 1971 heeft er geen moeite mee de overwinnaars van 1945 aan te wijzen, maar ten aanzien van de verliezers aarzelt hij. Dat de overwonnenen van toen niet zo logisch ook de grote verliezers waren, heeft inmiddels een kwarteeuw wereldgeschiedenis geleerd. Als voor verliezers mag worden ingevuld: slachtoffers, in de betekenis van gedupeerden, komt er wat meer tekening in het beeld, en de historicus van 1971 somt op: Polen, waar de oorlog in 1939 om was begonnen; Tsjechoslowakije, waar, al eerder, de oorlog misschien om had moeten beginnen; Indo-China, waar sinds 1945 de oorlog nooit is opgehouden. Gedupeerd in het groot was stellig ook Europa, dat als middelpunt van de wereldpolitiek had uitgediend; het is echter de vraag of dat als een reëel verlies moet worden aangemerkt. Het is ook de vraag of deze degradatie zonder een Tweede Wereldoorlog niet tóch zou hebben plaatsgevonden, geleidelijker misschien, en misschien ook zonder een IJzeren Gordijn. De oorlog werkte hier meer als een hefboom dan als een breekijzer, en dat geldt in versterkte mate voor de dekolonisatie.

Het is moeilijk winst en verlies tegen elkaar af te wegen, want uit een oorlog komt maar zelden iets goeds voort. En de historicus, hoezeer ook tot relativiseren en objectiveren geneigd, blijft zitten met een rafelig gat in de geschiedenis — een gat waarin bijvoorbeeld zes miljoen joodse mensen onschuldig zijn verdwenen. Is het een troost dat in datzelfde gat het duivelse systeem dat zo'n verbijsterende massamoord programmeerde en efficiënt uitvoerde, eveneens voorgoed vernietigd werd?

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

uitgerekend Stalins Sowjetunie, jarenlang dé boeman van Europa, zo'n gigantische bijdrage had geleverd tot de ondergang van het Derde Rijk, ten koste van onvoorstelbare offers, en nu in geallieerd verband als onmiskenbare overwinnaar werd bewonderd, had het echec van 'rechts' nog geaccentueerd en tevens het aanzien van de communisten in West-Europa niet weinig verhoogd. Dat was een nieuwe ontwikkeling, die in 1945 en 1946 concreet werd uitgedrukt in de zetelverdeling in verscheidene Westeuropese parlementen. In die parlementen was 'links', van gematigd tot radicaal, de duidelijke winnaar. Engeland beleefde in de zomer van 1945, bij de eerste naoorlogse verkiezingen, een voor alle partijen verrassende *landslide to*

Na de capitulatie van Japan kon de bevolking van China feestvieren, zoals hier in Sjanghai. De blijdschap was maar van korte duur, want al gauw zou de burgeroorlog tussen communisten en nationalisten China in zijn greep krijgen.

zetting enerzijds en het contact met de Chinese bondgenoot anderzijds hadden er de inheemse bevolkingen, hoezeer ook verschillend van aard en ontwikkeling, gesterkt in hun nationale bewustzijn; er had zich daar een, al of niet links-geïnspireerde, intelligentsia geconstitueerd die haar grieven tegen de koloniale bevoogding helder wist te formuleren en kon rekenen op krachtige aanhang. Ondanks de vele diepga-

DE BETEKENIS VAN DE
TWEEDE WERELDOORLOG VOOR NEDERLAND

DE OORLOG EN NEDERLAND

DRS. A. H. PAAPE

Wie zich, gekomen aan het eind van een uitvoerig werk over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, tot taak heeft gesteld een beschouwing te wijden aan de vraag wat die oorlog voor Nederland heeft betekend, ziet zich geplaatst voor een groot aantal problemen. De beantwoording van die vraag immers vereist in de eerste plaats een terugblik over wat er in en met Nederland in die jaren is gebeurd, waarbij evenwel de betekenis van dat gebeuren hoofdzakelijk moet worden afgemeten aan het belang voor de historie van ons land in breder tijdsbestek. Een vraagstelling als deze impliceert tevens een poging tot het opmaken van een balans, waarbij evenwel elke gedachte aan een boekhoudkundige optel- en aftreksom vermeden

Al direct na de bezetting van Nederland begon langzaam, stap voor stap, een 'nieuwe orde' tot stand te komen, waarin op hoog niveau landverraders samenwerking zochten met Hitlers zetbaas en diens trawanten.

moet worden; de samenstelling van een verlies- en winstrekening zou in te veel gevallen tot onoverkomelijke twijfels leiden: wat door de één als winst wordt beschouwd, is voor de ander verlies.

De oorlog heeft voor Nederland officieel geduurd van 10 mei 1940 tot 5 mei 1945. Maar wat is *officieel* in een oorlog? Wanneer is het eerste schot gelost, wanneer heeft het laatste geklonken? Dat mag van bepalende betekenis zijn

wanneer de oorlog uitsluitend bestaat uit een militaire strijd van de ene macht tegen de andere. Maar de Tweede Wereldoorlog is behalve een machtsstrijd toch van meet af aan meer geweest: een strijd van en tegen de ideologie van het nationaal-socialisme. Wanneer heeft die strijd zijn eerste Nederlandse slachtoffer geëist; heeft het laatste zijn ogen al gesloten? Zelfs wanneer men het gevecht op leven en dood met het nazidom zou willen afpalen rond, of zou willen beschouwen als een eenvoudige optelsom van vernietigde mensenlevens, waar en wanneer begon dan deze oorlog, wanneer en met wie eindigt hij?

Begon voor Nederland de oorlog op 10 januari 1934, toen de Leidse metselaarsknecht Marinus

van der Lubbe in Berlijn werd onthoofd wegens het in brand steken — als een uiting van protest en een signaal voor de bedreigde mensheid — van het Duitse parlamentsgebouw? Maar op dat moment was de strijd al in volle gang, waren al enkele Nederlanders in Duitse concentratiekampen mishandeld; hadden enkele honderden Duitse politieke vluchtelingen al een 'onderduikadres' bij Nederlandse gezinnen gevonden; hadden in verscheidene plaatsen in ons land al ernstige straatgevechten plaatsgevonden tussen aanhangers van Anton Musserts NSB en socialistische en communistische 'verzetssrijders'.

En waar ligt het einde? Bij de schietpartijen in verschillende gemeenten op en kort na 5 mei 1945, toen groepen fanatieke nazi's het nog altijd niet laten konden? In de concentratiekampen, waar het sterven na de bevrijding gewoon doorging? Op de drempel tussen Nederlands-Indië en Indonesië? Of schuift het einde van de oorlog nog altijd op, maandelijks, wekelijks, met het overlijden van hen wier gezondheid door wat zij in de oorlog moesten doorstaan blijvend werd geknakt?

De doden kunnen niet bepalend zijn voor wat wij onder 'oorlog' dienen te verstaan — wij moeten hen hier laten rusten. Nog vaak genoeg — al te vaak — zullen wij hen in het vervolg van dit verhaal ontmoeten.

Wel is het duidelijk dat deze oorlog veel eerder begon dan op 10 mei 1940. En juist voor de beantwoording van de vraag naar de betekenis van de oorlog voor de ontwikkeling van Nederland is de periode van vóór 1940 van eminent belang. De einddatum lijkt gemakkelijk te fixeren: op 5 mei 1945 kwam een eind aan het Duitse Rijk van Hitler. De bedreiging die daarvan was uitgegaan, had ook voor Nederland opgehouden te bestaan. En voor bepaalde aspecten van de naoorlogse ontwikkeling dienen we slechts enkele maanden verder te gaan, naar 17 augustus 1945, de dag waarop de Republiek Indonesia werd uitgeroepen of, zo men wil, 2 september, de datum waarop de capitulatie van Japan ondertekend werd. Wat daarna valt is dan te beschouwen als 'nasleep', onderdeel van de terugkeer tot 'normale verhoudingen', een gevleugeld woord in die jaren. Een begindatum is minder gemakkelijk, zelfs in het geheel niet vast te leggen. Bepalen wij ons tot het begin van 1933, het jaar waarin Hitlers NSDAP tot veler verbazing, maar tot ongerustheid van nog slechts betrekkelijk weinigen in Nederland, de macht in Duitsland veroverde. Het jaar ook waarin in ons eigen land voor het eerst een van de tientallen minuscule nazi-partijtjes, die aan de rand van onze samenleving een weliswaar rumoerig maar weinig bloeiend en in de meeste gevallen kortstondig bestaan geleid hadden, enige aanhang van betekenis leek te krijgen; een partijtje bovendien dat geleid werd door een bekende en o zo 'fatsoenlijke' Nederlander, hoofdingenieur bij de provinciale waterstaat nota bene.

Die bekwaamheid en dat fatsoen — zijn er twee begrippen denkbaar die tezamen — met vooral de nadruk op het laatste — in staat waren zoveel indruk te maken, goodwill te kweken in de zo conservatieve burgerlijke maatschappij die in het Nederland van de jaren dertig de toon aangaf? In ons landje waar christelijkheid en liberalisme hand in hand de dienst uitmaakten en alle gevaar voor de gevestigde orde per tradi-

tie en per definitie van 'links' kwam? Orde en rust, en handhaving van de status quo waren de adagia van deze maatschappij — progressiviteit en ontwikkeling van nieuwe vormen en verhoudingen waren begrippen die bij voorbaat nauwkeurig op hun verdachte — rode — kleur moesten worden onderzocht.

Het 'fatsoen' van Mussert, en de roep van zijn voorspoedige carrière, gevoegd bij zijn 'flinke' en 'krachtige' uitspraken over de rotte — vooral linkse — plekken in de maatschappij, deden de leden en sympathisanten naar zijn NSB toestromen — speciaal en in onevenredig grote aantallen uit de kringen van de nette burgerij, die zonder politiek besef, zonder enig beeld van wat er op het spel stond, uit zo goed als uitsluitend negatieve overwegingen bereid bleek met Mussert in zee te gaan. Dat diezelfde aanhang het binnen de Beweging maar korte tijd uithield, had weinig te maken met het verkrijgen van een beter inzicht in de ideologie die aan de NSB ten grondslag lag; veel meer met de ontwikkeling — reeds na korte tijd ingezet — in aanpak en strijdmethoden van de NSB, die haar het oorspronkelijk 'fatsoenlijke' karakter snel deed verliezen. Een groot deel van de 'nette' aanhang van het eerste uur voelde zich er niet meer in thuis — men zou er nog wel in groten getale tenminste één keer op stemmen, onbewust, nog altijd, van de politieke en maatschappelijke consequenties waartoe de nazi-ideologie moest leiden.

Datzelfde onvermogen om te zien wat er — toch nauwelijks verhuld — schuilging achter de façade van de opheffing van de werkloosheid, het 'orde op zaken' stellen (weer: de orde) en de als een formidabele organisatorische en technische prestatie geïnterpreteerde bouw van de *Autobahnen*, vormde de basis van de houding die velen innamen ten opzichte van Hitler-Duitsland. Dat daarbij 'oproerkraaiers, ontevreden en werkschuwe elementen' — vanzelfsprekend zo goed als uitsluitend uit linkse kringen afkomstig — in concentratiekampen (met als functie: maatschappelijke (her)opvoeding!) terecht kwamen, ervoeren niet weinigen als een vanzelfsprekende — en wellicht zelfs toe te juichen — bijkomstigheid. Onder rationalistische argumentaties verborgen antisemitische gevoelens belemmerden zelfs een behoorlijke hulpverlening aan de joden die in wanhoop, ter redding van enkel maar het vege lijf, bescherming in het per traditie zo gastvrije Nederland zochten. Een systematische en principiële bestrijding van het opkomend nazidom vond slechts in geringe mate plaats. Maatregelen van de regeringen de lagere overheden waren op weinig meer gericht dan het bewaren of herstellen van de orde. Weliswaar hadden de linkse partijen en vakbonden reeds eerder de strijd aangeboden en was er ook van andere zijde incidenteel van een — voorzichtig — opnemen van de handschoen sprake, doch het verzet tegen de NSB kreeg eerst breder gestalte, nadat de verkiezingen van 1935 een onverwacht grote zegepraal voor Mussert hadden opgeleverd en de NSB een niet langer te verwaarlozen bedreiging voor de gevestigde posities leek te vormen. De uit duidelijke gevoelens van ongerustheid over de ontwikkelingen in en buiten Nederland geboren organisatie 'Eenheid door Democratie' signaleerde niet slechts — evenals het 'Comité van Waakzaamheid' (waarvan ook in andere landen varianten bestonden) — het gevaar dat de

wereld van de zijde van het nationaal-socialisme bedreigde, doch benadrukte tevens de waarde van de democratische staatsvorm, die in de periode na de Eerste Wereldoorlog wellicht veelvuldiger zijn tekortkomingen dan zijn kwaliteiten had gedemonstreerd en velen om die reden aan het twijfelen had gebracht.

De genoemde organisaties beperkten hun aandacht niet — en niet eens voornamelijk — tot Nederland. De bedreiging die van de dictatuurstaten Duitsland en Italië uitging, stond bij hun activiteiten centraal. Bij hun levendige publiciteit werden zij overigens voortreffelijk geholpen door Duitsland en Italië zelf. De Italiaanse aanval op Abessinië, de Duitse en Italiaanse steun aan Franco, de *Anschluss*, de acties in Sudetenland en, een half jaar daarna, in Bohemen en Moravië lieten niet na indruk te maken en ongerustheid te zaaien, waar die nog niet bestond. Overdrijven wij echter die ongerustheid niet: de sympathieke en kleurrijke figuur van Haile Selassie en de berichten dat de Italianen dum-dum-kogels gebruikten, leidden in brede kring tot grotere verontwaardiging over de Italiaanse wandaad dan het besef dat deze actie een noodzakelijk uitvloeisel was van de aard van het dictatoriale regime. Ook in Italië reden sedert Mussolini de treinen op tijd. De wijze waarop de Duitsers hun hulp aan Franco verleenden, met name hun *rücksichtslos* optreden tegen de weerloze burgerbevolking (Guernica!), was eerder oorzaak van diepe waanzin dan de steunverlening zelf. De moordpartijen die ook door de linkse regeringstroepen werden bedreven en waarvan onder meer katholieke geestelijken het slachtoffer werden, kregen in de meeste persorganen meer aandacht dan de slachtingen die de troepen van Franco aanrichtten. De overwinning van de laatste gaf meer mensen een gevoel van opluchting dan een zege van de regering bewerkt zou kunnen hebben. Opluchting manifesteerde zich ook bij de overwinning van de *appeasement*-politiek na de 'vrede van München'.

Het is hier wellicht de plaats om er nog eens met enige nadruk op te wijzen dat de hierboven geschetste gedachten, gevoelens en reacties niet slechts typerend waren voor de meerderheid van de Nederlandse bevolking. In de andere Westeuropese landen traden deze uitingen op soortgelijke wijze en in vergelijkbare mate aan de dag.

Het inzicht in de methoden van het nazidom nam toe met de oorlogsdreiging. Het pact met de Sowjetunie en de duidelijke manifestatie als agressor in Polen deden wat nog aanwezig was aan sympathie voor Hitler grotendeels verdwijnen. Het als 'onmenselijk' ervaren bombardement op de open stad Warschau leidde tot de conclusie dat Guernica inderdaad geen vergissing was geweest. Maar hoewel men steeds duidelijker ging beseffen wat ons land te wachten zou staan ingeval Nederland in de oorlog zou worden betrokken, was er van een algemene angst, die had kunnen leiden tot een sterkere afweer, geen sprake. Nederland had sinds de Franse tijd geen oorlog binnen zijn grenzen meer gekend; het was er, zo stelde men het, op grond van eigen verdiensten en een consequent doorgevoerde neutraliteitspolitiek ook in de Eerste Wereldoorlog in geslaagd buiten schot te blijven. Dezelfde verwachting bleef men ook nu koesteren. Men meende betrekkelijk rustig te kunnen gaan slapen: alle landen zouden in de

oorlog meegesleurd kunnen worden — alleen Nederland zou, onder voorbehoud dat het zijn neutrale houding nauwgezet zou handhaven — gespaard worden, omdat het Nederland was.

Zo sjokte men, slecht uitgerust en matig geoefend, de maag stevig gevuld met rats, kuch en bonen en Blonde Mientje aan de arm, de mobilisatietijd door, met de sympathie aan de zijde van de geallieerden, terwijl een deel van de schaarse verdedigingswerken zorgvuldig aan de kust werd opgesteld als demonstratie van de neutraliteit, in de verwachting daarmee een aanval uit het oosten te kunnen afwenden. Wel bleek — maar dat was eerst vele jaren later — dat de Nederlandse neutraliteit in de praktijk

landse leger op verscheidene plaatsen wist te bieden — zeker wanneer men die vergelijkt met de hulpeloze besluiteloosheid van de regering — gunstig af. Na vijf dagen was het afgelopen. Aan Nederlandse kant telde men ruim 4750 doden, 2200 militairen en 2550 burgers. Waren zij die vijf dagen tegenstand waard? Het is een vraag die, niet alleen uit pacifistische kring, met het Deense voorbeeld voor ogen, wel eens gesteld wordt. Echter: men had er tóén in het geheel geen weet van dat zowel België als Frankrijk, ondanks het feit dat vijf dagen lang belangrijke Duitse eenheden op Nederlands grondgebied gebonden werden (waaraan tevens niet geringe verliezen werden toegebracht), ook in een zouden storten.

soenlijk. Het eigen bestuursapparaat werd door de bezetter intact gelaten; dat werd als een positief teken ervaren. Dat het parlement naar huis werd gestuurd ervoer men niet als een groot gemis.

De strijd was afgelopen — die gedachte vormde de basis van veler houding en handelen. Niet slechts Nederland was onder de voet gelopen, na enkele weken bezetting bleek Duitsland heer en meester te zijn in heel West-Europa. Het Derde Rijk leek onoverwinnelijk. Moest men dit niet als gegeven accepteren? Was het niet het verstandigste zich positief tegenover de bezetters op te stellen en te pogen voor Nederland een zo gunstig mogelijke plaats in het onder Duitse leiding staande 'Nieuwe Europa' te verwerven? Moest men niet liefst zo snel mogelijk afstand doen van 'het oude', om in samenwerking met de nieuwe heersers naar nieuwe vormen te groeien? Het zijn zonder twijfel mede dit soort gedachten geweest, die ertoe leidden dat velen, zowel in het bestuursapparaat (met zo goed als alle secretarissen-generaal aan het hoofd; slechts de stugge generaal Winkelman vormde in de top van het landsbestuur een principiële uitzondering) als in het bedrijfsleven, stonden te dringen — het is zonder al te veel overdrijving gezegd — om met de Duitse autoriteiten samen te werken en hen hun diensten aan te bieden.

Er kwam iets bij dat van nauwelijks te overschatten invloed is geweest op de ontwikkelingen in het eerste bezettingsjaar: de positie van de NSB. In de laatste jaren vóór de oorlog had de NSB zich door haar eigen houding en optreden steeds verder verwijderd van wat door de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk als redelijk werd aanvaard; de Beweging was met haar leden in een politiek en maatschappelijk isolement geraakt. De toenadering tot Duitsland en het bejubelen van de Duitse politiek — juist toen die ook in Nederland aan steeds meer en heftiger kritiek was blootgesteld — waren dermate groot geweest, dat het in de paniek van de meidagen voor bijna ieder een vaststaand feit werd dat NSB en NSB'ers zich aan daadwerkelijke landsverraderlijke activiteiten hadden schuldig gemaakt. Dit moge achteraf — na de oorlog — onjuist gebleken zijn, tijdens de oorlog was er nauwelijks iemand die eraan twijfelde. En de landsverraderlijke houding die de NSB onmiddellijk na de meidagen

Het gebouw van Nederlands hoogste rechtscollège, de Hoge Raad, werd gebruikt voor het berechten van verzetsstrijders, die hier hun vonnis staande aanhoren.

toch niet zo principieel en absoluut was gehandhaafd als nog geruime tijd na de oorlog werd volgehouden.

Zo brak — nadat een week tevoren, om Hitler niet te irriteren, behalve achttien notoire nazi's ook drie communisten 'om redenen van staatsveiligheid' waren gearresteerd — de tiende mei aan. De verbijstering en de schrik om de plotse ingetreden oorlogstoestand werden slechts geëvenaard door de verontwaardiging dat de inval 'zonder de minste waarschuwing' en zonder voorafgaande oorlogsverklaring plaatsvond. Tegen de achtergrond van de slechte materiële zowel als geestelijke voorbereiding van de soldaten steekt de tegenstand die het Neder-

Nadat de verontwaardiging over de inval, de Duitse strijdmethoden (het gebruik van Nederlandse uniformen; krijgsgevangenen als schild tegen Nederlands vuur) en het bombardement op Rotterdam enigszins was weggeëbd en tot veler verbazing het begin van de bezetting niet onmiddellijk een wilde terreur met schietpartijen, executies en arrestaties te zien had gegeven, bleek men, o wonder, het normale leven te kunnen hervatten. De Duitse soldaten gedroegen zich, wanneer men hun buitensporige inkopen van allerlei artikelen voor zichzelf en voor de *Heimat* even over het hoofd zag (en waren die in feite niet vleidend voor ons; wij beschikten over deze overvloed, die voor hen ongekende weelde was), boven elke verwachting correct en fat-

aan de dag legde, kon er weinig toe bijdragen die overtuiging aan het wankelen te brengen. Was voor de andere Nederlanders de Duitse overval een bittere pil die men — hoogstens — manmoedig probeerde door te slikken; was de bereidheid tot samenwerking gebaseerd op een gevoel te moeten proberen er in de gegeven omstandigheden het beste van te maken — voor de NSB'ers lag de zaak heel anders. Zij juichten de komst van de Duitsers toe, zij verwelkomden de overweldigers als hun bevrijders. Zij meenden dat thans hún dag gekomen was, beschouwden zichzelf als de aangewezen leiders van het Nederlandse volk op de weg naar de 'nieuwe orde', wachtten met ongeduld op het moment dat die leiding ook formeel door de bezettende

macht in hun handen gelegd zou worden. die van haar positie uitging, waren mede bepalend voor de houding van vele anderen, die Die aanwezigheid van de NSB en de dreiging trachtten de huik naar de wind te hangen, doch die in hun naïviteit meenden dat een samenwerking onder Duitse leiding tot een Nederland zou kunnen leiden waar weliswaar een ontwikkeling in autocratische richting zou plaatsvinden, maar waar het nationaal-socialisme als zodanig buiten de deur gehouden zou kunnen worden.

Onbehagen (over de eigen tekortkomingen van het verleden), principeloosheid (bereidheid tot samenwerking met de vijand) en naïviteit, politiek onbenul (volkomen gebrek aan inzicht in het wezen van het nationaal-socialisme) werden op deze manier de elementen waarop vele Nederlanders in die eerste maanden van de bezettingstijd dreven.

De afkeer van de NSB in alle geledingen van het volk — afgezien uiteraard van hen die bang waren de boot te missen en die binnen twee jaar tijds het ledental van de NSB deden verdrievoudigen — was het element waarop een andere poging om — onder het mom van gebruikmaking van democratische middelen — tot een autocratisch 'Nieuw Nederland' te geraken steunde. De Nederlandse Unie, waarvan de leiders bereid waren — ondanks hun aanzienlijke onderlinge verschillen — tot wel zeer vergaande samenwerking met de Duitsers om hun eigen autocratische gedachten te verwezenlijken, kon zijn massale aanhang slechts verwerven op basis van de strijd tegen een 'machtsvername' door de NSB.

Zo werd de NSB — en niet de Duitsers — al onmiddellijk na het begin van de bezettingstijd het punt waarop veler onlustgevoelens zich richtten. De door velen als risicoloos ervaren demonstraties op Anjerdag waren, wat het 'negatieve' element betreft, niet in de eerste plaats tegen de Duitsers gericht, maar tegen de NSB'ers. Mede om hen te tarten tooide men zich met anjers — de daarin soms verborgen scheermesjes waren bedoeld om hen bij het afrukken zich ook letterlijk in de vingers te doen snijden; de Duitsers grepen slechts achteraf in en zagen in de demonstraties een welkome aanleiding om de lastige Winkelman kwijt te raken. Toen eenmaal bleek dat het de Duitsers ernst was met hun verbod van verdere demonstraties, bleven die dan ook, zowel op 5 augustus (verjaardag van prinses Irene) als op 31 augustus (verjaardag van koningin Wilhelmina), goeddeels achterwege.

De positieve zijde van de gebeurtenissen op Anjerdag brengt ons tot een ander element, dat plotseling van zo grote betekenis bleek — en dat de hele bezettingstijd door blééf — voor de houding en reacties van miljoenen Nederlanders: de positie van het Huis van Oranje. Vreemd, nauwelijks verklaarbaar wellicht, was het te bemerken dat de afhankelijkheid aan het koningshuis, dat toch in de decennia die aan de oorlog voorafgingen aan zeer heftige kritiek had blootgestaan, plotseling sterk groeide. Na de heftige verwijten die in de eerste dagen na 14 mei aan het adres van de koningin werden gericht wegens haar 'vlucht', werd het koningshuis binnen korte tijd meer en meer het symbool van de vrijheid, ook bij hen voor wie dat koningshuis sedert lang geen enkele, of zelfs slechts een negatieve betekenis had gehad. Dat

was — voorlopig — geen verdienste van de koningin zelf, of van de andere leden van het koninklijk huis; zij hadden zich, eenmaal uit Nederland vertrokken, nog niet of nauwelijks doen horen. Behalve als een haast vanzelfsprekende reactie op de aanvallen van de zijde van Duitsers en NSB'ers is deze ontwikkeling wellicht slechts te verklaren als het onbewust zoeken naar een kristallisatiepunt waarop alle verlangens, alle hoop op een herwinning van de vrijheid, zich konden richten en centraliseren. Dat gemakkelijker en haast vanzelfsprekend beschikken over een kristallisatiepunt voor zijn gevoelens mag wellicht mede een verklaring vormen voor het feit dat de eerste georganiseerde verzetsgroepen — hoe weinig dat verzet dan misschien ook nog te betekenen had — hoofdzakelijk ontstonden in die, per traditie nationalistische en orangistische, kringen, die zich in de vooroorlogse jaren het minst tegen het nationaal-socialisme hadden gekeerd. De groeperingen die sneller en uit duidelijker geformuleerde ideologische en politieke motieven het nazisme hadden doorgrond — socialisten en communisten — verkeerden thans wellicht, met enkele individuele uitzonderingen, het meest in verwarring bij het zoeken naar concrete aanknopingspunten voor hun reacties.

Het zou enkele maanden vergen vóór in bredere kring iets van het besef doordrong hoe sterk de beknotting van de met de 'oude', vaak zo gedachteloos verguisde democratie verbonden vrijheden op den duur zou voortschrijden. Pas met die ontwikkeling — die enkele jaren duurde — kan men gaan zeggen dat de waarschuwende stemmen, die al vóór de oorlog waren opgegaan tegen de ware betekenis van het nationaal-socialisme, een grotere weerklank vonden. Het is de praktijk van het nationaal-socialisme, het zijn de nazi's zelf geweest, die velen de ogen hebben geopend.

Het was de kennismaking met deze praktijk, die in 1941 leidde tot de februaristaking, een uitbarsting van de gevoelens van een zelfbewust proletariaat, dat zich in zijn bestaan zag aangetast, die gevoed werd door een hoog opgelaaide emotionaliteit en een oprecht mededogen met door de bezetter vervolgde joodse medeburgers.

Voorlopig bleef de februaristaking een geïsoleerd gebeuren. Voorzichtigheid en angst gingen overheersen. De betrokkenheid op het eigen bestaan en de zorgen van hen voor wie men zich verantwoordelijk voelde, gingen een steeds voornamere plaats innemen. De oorlog ging verder, men kon geen invloed op zijn verloop uitoefenen. De dagelijkse problemen en probleempjes moesten worden opgelost; het 'normale leven' stelde zijn eigen eisen. Automatisch trachtte men zich af te schermen tegen wat daarbuiten woedde, men trok zich steeds meer terug in de eigen vertrouwde kring.

Inmiddels werd de nazificatie van het land met steeds rasser schreden voortgezet. De invloed van de NSB als zodanig werd weliswaar weinig groter, maar toch verschenen steeds meer NSB'ers op — vaak belangrijke — bestuursposities. De militaire situatie van Duitsland werd er niet beter op. De hoop, dat de militaire ineenstorting van Duitsland niet lang op zich kon laten wachten, groeide tot een overtuiging — de ontwikkelingen in de winter van 1942/1943 maakten die overtuiging tot een bijna-zekerheid. Men had in het steeds harder worden van het

bezettingsregime — meer nog wellicht in wat men had kunnen vernemen van het optreden van de nazi's in andere landen — een voldoende beeld kunnen krijgen van de praktijk van het nazidom. De gedachten dat men diende te streven naar een Nieuw Nederland in een onder Duitse leiding staand Europa waren verdwenen — verdwenen was ook de Nederlandse Unie. Sedert december 1941 was het exclusieve recht tot politieke samenwerking met de Duitsers toegewezen aan de NSB.

Maar hoe was de tegenstand tegen de bezetters, tegen het nationaal-socialisme gegroeid? In welke mate was het verzet opgebloeid? Het beeld, dat als antwoord op die vragen oprijst, is niet erg verheffend. De pogingen tot 'gelijkschakeling', van Duitse en NSB-zijde ondernomen, waren voor een deel (de pers, bijvoorbeeld) een groot succes geworden, voor een ander deel slechts zeer gedeeltelijk gelukt (vakorganisaties, kunstenaars, boeren) of geheel spaak gelopen. De meest in het volksleven ingrijpende maatregelen hadden wel tot protesten geleid (van de zijde van de kerken met name), wel tot — maar in die eerste bijna drie jaar van de bezetting toch nauwelijks meer dan incidenteel te noemen — ontduiking, en — ook weer zéér incidenteel — daadwerkelijk verzet. Er waren in de loop van die jaren verscheidene verzetsorganisaties gegroeid; ze hadden in een aantal gevallen verdienstelijke prestaties verricht, maar de offers die ze hadden moeten brengen waren onevenredig zwaar geweest. Het belangrijkste onderdeel van wat onder de verzamelnaam 'de illegaliteit' was thuis te brengen was zonder twijfel de illegale pers: honderden grotere en kleinere blaadjes, die niet alleen steeds weer meehielpen de geestkracht te sterken, maar die bovendien door hun wijze van verspreiding — het in steeds kleinere hoeveelheden 'uitzetten' en tenslotte het doorgeven van hand tot hand van de enkele exemplaren — buiten de kleine kring van samenstellers en vervaardigers duizenden het gevoel gaf op betrekkelijk gevaarlose wijze iets verbodens te kunnen doen. Andere vormen van verzet — sabotage, overvallen, aanslagen, spionage — hadden nog weinig te betekenen gehad; slechts enkelen waren er met enige regelmaat actief bij betrokken. Het verzet van de bevolking in bredere zin had zich in enige omvang slechts geuit in het zo goed als risicoloze massale ontduiken van Duitse voorschriften als het verbod tot luisteren naar buitenlandse radiozenders en de plicht tot inlevering van metalen voorwerpen; en het zich — eveneens risicoloos — demonstratief afkeren van nazi-organisaties als de Winterhulp. Men zou dit verzet 'negatief' verzet kunnen noemen — onmiddellijk moet dan gesteld worden dat positief verzet van enige omvang, gepleegd door grotere groepen Nederlanders, tussen februari 1941 en het voorjaar van 1943 niet heeft plaatsgevonden. Zelfs de maatregelen tegen de joden, reeds in 1940 stap voor stap op gang gekomen, in 1941 in versnelde mate voortgezet, en tot een afschuwelijk hoogtepunt gegroeid in de deportaties van vele tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen sedert de zomer van 1942, hadden de Duitsers kunnen volvoeren zonder daadwerkelijke tegenstand te ondervinden. Het aantal joden dat — tot het eind van 1942 — had kunnen onderduiken was gering geweest en meestal te danken aan eigen initiatief en per-

soonlijke relaties. Slechts in enkele gevallen waren georganiseerde groepen in staat geweest op wat grotere schaal joden te redden. Inderdaad, de illegale pers had zich heftig tegen de jodenvervolgving gekeerd, de kerken hadden — zoals ook ten opzichte van andere Duitse maatregelen — hun stem met kracht verheven, maar daar was het bij gebleven. Men had hen zien vertrekken, hoofdschuddend, tandenknarsend misschien, maar men had — de enkele uitzonderingen daargelaten — geen helpende hand uitgestoken.

Toch was er, als men de situatie van de zomer van 1940 vergelijkt met die rond de jaarwisseling 1942—1943, een aanzienlijke wijziging opgetreden. De geest was veranderd, de kritische instelling, door een lange reeks van Duitse dwangmaatregelen en het steeds harder optreden van de bezetter, toegenomen. Maar nog altijd was de weerzin en de haat tegen de NSB dieper en groter dan de afkeer ten aanzien van de Duitsers.

Het was weer de NSB wier positie en invloed aanleiding waren voor een toename van de geprikkelde stemming in de winter en het voorjaar van 1943: de geruchten over een op handen zijnde Mussert-regering, de instelling van een Secretarie van Staat, de aanval van de onder NSB-leiding staande Artsenkamer op de artsen, de rol van de NSB bij de 'plutocratenzoontjes'-affaire en de loyaliteitsverklaring van de studenten. Maar het was een Duitse blunder die, door als het ware een hernieuwde aanslag op het hele Nederlandse volk aan te kondigen, zorgde voor de plotselinge explosie van de aprilmei-stakingen. Die explosie, volgend op een periode waarin in brede kring een bijna-bereidheid tot 'iets doen' was gegroeid, ontplooiëde zich in veler harten tot een feest van eindelijk-de-voetdwaarszetten. Het allen tezamen bedreigd worden, de saamhorigheid van de kortstondige stakingsdemonstratie, de brute terreur waarmee de Duitsers de staking neersloegen, de onmiddellijk erop gevolgde afkondiging van maatregelen, die ook weer een bedreiging voor honderdduizenden vormden, dat alles leidde tot de voltrekking — binnen enkele weken — van de ongetwijfeld belangrijkste wijziging in de verhouding van het Nederlandse volk tot de bezetter. Het leek of de vijand zich eerst nu duidelijk had gemanifesteerd — de NSB was even plotseling naar het tweede plan verdwenen: was zij nog waard dat men er zich druk over maakte? De bereidheid tot het plegen van daadwerkelijk verzet was in onverwacht sterke mate toegenomen.

Bij deze constatering passen twee kanttekeningen. Bij het plegen van daadwerkelijk verzet in enigerlei vorm zijn, ook na mei 1943, niet meer dan enige honderdduizenden Nederlanders betrokken geweest; daarvan vormen dan de paar honderdduizend onderduikers en zij die niet meer — maar vooral toch ook: niet minder — deden dan die onderduikers verborgen te houden, de overgrote meerderheid. Hun risico bij ontdekking was in de meeste gevallen niet erg groot (uiteraard afgezien van de omstreeks 20.000 joodse onderduikers), maar dat wist men niet van tevoren: de Duitse reacties waren vaak onvoorspelbaar — en ook van deze categorie hebben verscheidenen hun verzet met de dood moeten bekopen. Het aantal dergenen die zich regelmatig of zelfs 'full-time' met actief verzet bezighielden, is slechts te tellen in duizenden, rekent men de laatste periode van de bezettingstijd — vanaf september 1944 — mee, dan kan hun aantal op enkele tienduizenden worden geschat.

De tweede kanttekening heeft betrekking op de waardering van het verzet. Men zou uit het voorgaande — ten onrechte — kunnen concluderen dat de grote opbloei van het verzet, eerst toen ontelbaren zich in hun materiële en persoonlijke bestaan bedreigd gingen voelen, weinig principiële bevatte en van dat gezichtspunt uit weinig waardering verdient. Die redenering zou onrechtvaardig zijn. Zij die zich uit weloverwogen principiële motieven tegen de ideologie van het nationaal-socialisme teweer wilden en konden stellen, waren met hun verzet al

het geestelijk verzet, dat met name door de illegale pers en de kerken is bedreven, één facet van het verzet in Nederland op de voorgrond heeft gestaan, is het — toen men eenmaal ontwaakte uit de lethargie van de eerste drie jaar bezetting — de drang tot hulpverlening aan de vervolgte medemens geweest. De drang, ook als die uit niets anders bestond dan het voor het eigen geweten niet durven laten, met desnoods dagelijks het angstzweet in de handen. Dit bij uitstek humanitaire aspect was een adequaat en principieel antwoord op de kern van de nazi-ideologie: de aantasting van de vrijheid en de ontkenning van de waarde van de mens.

Wij naderen het einde van de bezettingstijd. De periode van omstreeks acht maanden tussen begin september 1944 en begin mei 1945, waarin de Duitsers nog heer en meester waren, althans in een deel van ons land. De laatste stuip-trekkingen tegen de onontkoombare nederlaag uitten zich in een niets en niemand ontziende terreur — wie kon dat nog verbazen? De worsteling om het naakte bestaan, om het 'erdoorheen komen' kwam voor het overgrote deel van de zes miljoen nog niet bevrijde Nederlanders steeds meer op de voorgrond te staan, vroeg ook — in de materiële nood van de hongerwinter — steeds meer energie. Desondanks groeide het verzet in vele vormen naar nieuwe hoogtepunten.

De gedachte aan de toekomst ging steeds meer mensen bezighouden, ook in de kringen van het verzet. Al betrekkelijk kort na het begin van de bezetting had men zich verdiept in het beeld van een Nederland na de oorlog. Illegaal verspreide brochures, artikelen in de illegale pers en studiekringen hadden die problematiek tot onderwerp. Maar dat was toen, in die jaren 1941 en 1942, nog een betrekkelijk vrijblijvende bezigheid. Met de bevrijding voor de deur werd dat anders. De politieke constellatie van de toekomst ging een steeds belangrijker rol spelen, ook in de illegaliteit. Velen koesterden hooggestemde idealen over de rol die 'het verzet' bij de opbouw van dat naoorlogse vaderland zou kunnen, nee móeten, spelen: 'het verzet' immers had in de jaren van benauwenis bij uitsluiting getoond karakter te bezitten, 'het verzet' had zich daardoor zonder meer gekwalificeerd voor het politieke leiderschap, veel meer dan de oude politieke partijen, die — met uitzondering van de CPN — als zodanig geen enkele rol van betekenis in het verzet hadden gespeeld. Over de totstandkoming en de uitoefening van dat leiderschap kon men zich op de meest verschillende wijzen uiten. Op basis van het signaleren en het breed uitmeten van de tekortkoningen van de democratische praktijk van 'vóór 1940' overschreden niet weinigen — ook binnen de illegaliteit — de grens van de kritiek op de democratische staatsvorm als zodanig; in hun naoorlogse beeld introduceerden zij een aantal van de autoritaire elementen die zij juist in en met hun verzet hadden bestreden. Anderen binnen de illegaliteit, eveneens strijdend voor een belangrijke rol van 'het verzet' na de oorlog, bleven wel — bij alle kritiek die ook zij op 'vóór 1940' hadden — binnen de grenzen van de democratie in hun toekomstvisie: zij streefden slechts naar een versterking van de democratie door het zoeken naar nieuwe vormen en nieuwe structuren. Dat verdienstelijk leiderschap in de illegale praktijk van het oorlogsbestaan niet noodzakelijkerwijs eveneens voldoende kwali-

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Als het maar enigszins kan, herdenken de joden in december met een feest van acht dagen de herinwijding van de tempel in Jeruzalem. Ook in het 'Durchgangslager' Westerbork ontstak men het Chanoeekahlicht.

eerder — vóór en tijdens de bezettingstijd — begonnen, in welke vorm dan ook. De overgrote meerderheid had de kennismaking met de brute praktijk van de nazi's nodig om actief te worden. Een diepgaand onderzoek naar de motieven die tot verzet leidden, is nimmer ingesteld. Het zal ook nooit verricht kunnen worden: daarvoor zijn die overwegingen te gevarieerd, te persoonlijk, te complex en onduidelijk, vaak ook voor de betrokkenen zelf. Maar als naast

ficaties opleverde voor een politiek leiderschap in een democratische samenleving zagen zij zo goed als allemaal voorlopig over het hoofd. De toekomstgedachten die de illegaliteit koesterde, bereikten voor een deel ook Londen — niet ongeschonden vaak en ook niet steeds volgens hun juiste gewicht. Over de rol die het verzet zou kunnen of moeten spelen, heersten in Londen zeer verschillende opvattingen: in de gedachten van koningin Wilhelmina stond het verzet lange tijd centraal — binnen de kring van politiek denkende ministers en hun adviseurs waren er verscheidenen die het verzet — en dan nog slechts bepaalde groeperingen daarvan — uitsluitend een plaats toedachten voor zover die van belang zou kunnen zijn voor de realisering van hun eigen — overwegend conservatieve — politieke denkbeelden. Angst voor een doorslaan tijdens de bevrijdingsroes van een deel van de illegaliteit in de richting van een 'linkse' revolutie speelde in die kringen gedurende lange tijd een niet onbelangrijke rol. Er waren nog anderen die zich bezighielden met de naoorlogse politieke situatie: de leidende figuren uit de oude politieke partijen zelf. Sommigen speelden een belangrijke rol in de toporganen van de illegaliteit — anderen wachtten slechts op het moment dat zij weer aan de slag konden gaan. Bij alle denkbeelden die zij mochten koesteren, waren hun gedachten hoofdzakelijk gebaseerd op het vertrouwen in de wedergeboorte van de partijorganisaties en in het — ondanks vijf jaar oorlog en bezetting — trage ontwikkelingsproces van het politieke denken van het kiezersvolk, dat — zo hoopten en vertrouwden zij — zich in grote meerderheid opnieuw zou scharen achter de oude, vertrouwde vaandels van vóór de oorlog.

Zo kwam de bevrijding, de vreugderoes en, in vele sectoren, de ontuchtering en de teleurstelling. Wat zijn, zo moeten wij ons thans afvragen, de voor de naoorlogse ontwikkeling van Nederland bepalende, langdurige of blijvende gevolgen geweest van oorlog en bezetting? Het is niet eenvoudig daarop antwoord te geven. Welke facetten van onze maatschappij-van-nu zijn te herleiden, terug te voeren naar oorzaken of ontwikkelingen uit die tijd? In hoeverre hebben politieke, maatschappelijke, technische, economische ontwikkelingen die in de wereld van na 1945 hebben plaatsgevonden, sterker hun stempel gedrukt op het naoorlogse Nederland dan de lijn die zich vanuit het Nederland van 1945 heeft voortgezet naar het Nederland van 1971? In welke mate zouden ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden zich ook, op dezelfde of vergelijkbare wijze, hebben voltrokken zonder de oorlog? Wij kunnen slechts trachten hier en daar een summier aanduiding te geven, proberen een voorzichtige conclusie te trekken: de vraagtekens zullen echter blijven overheersen.

Een eenvoudig voorbeeld van de moeilijkheden, op een terrein waar, naar men zou denken, de concreetheid van de gegevens een antwoord gemakkelijk zou maken. Nog altijd — en hoe lang nog? — is een van de meest knellende economische en sociale problemen in ons land: de woningnood. Is de woningnood van nu te wijten aan de oorlog? De enkele honderdduizenden verwoeste en tijdens de bezetting niet gebouwde woningen leverden een achterstand op die in de afgelopen 26 jaar, rekening houdend ook met de toename van de bevolking, al lang en

breed zou zijn ingehaald, ware het niet dat de naoorlogse maatschappelijke ontwikkelingen en de toename van de welvaart tot een veel grotere behoefte aan woonruimte per gezin en tot een veel grotere noodzaak tot sanering en krot-opruiming hadden geleid. Welk deel van de huidige woningnood is nog terug te voeren op de oude achterstand van 1945? Hoe zou de woningsituatie thans zijn zonder de oorlog? Zijn het niet veeleer onze tekortkomingen in het gelijke tred houden met de welvaartsontwikkeling die ons 'blijvend' met de woningnood confronteren?

Om bij de materiële gevolgen van de oorlog te blijven: zij zijn, zo mag men aannemen, verdwenen. Uit het kale, leeggeplunderde, gedeeltelijk verwoeste en voor een deel onder water staande land van 1945 is de welvaartsstaat van 1971 gegroeid. Weer is de vraag of die welvaart groter of kleiner zou zijn zonder dat de oorlog Nederland overspoelde, niet te beantwoorden. Hoogstens kan men, in de huidige wereldconstellatie, zo'n vraag in internationaal verband stellen, waarbij dan de economische offers die aan de oorlog zijn gebracht, worden afgezet tegen de uitbreiding van het produktieapparaat en de stimulering van de technische ontwikkeling door de oorlog. Is het een blijvend nadeel geweest dat zo'n groot deel van de Nederlandse vervoermiddelen (locomotieven, treinstellen, trams, auto's) aan het eind van de oorlog was verdwenen? Of heeft dat slechts tot een tijdelijk nadeel geleid, dat reeds na een gering aantal jaren kon worden ingelopen — en voorbijgelopen — door de vernieuwing van het wagenpark, die tegelijkertijd een modernisering en vergroting van de efficiency met zich bracht? Zijn de vernielingen die de oorlog — zowel in 1940 als in 1944/45 — in Rotterdam aanrichtte, te boeken onder de blijvende nadelen van de oorlog of hebben de aangerichte vernielingen er mede voor gezorgd dat Rotterdam na korte tijd zijn haven kon zien opbloeien, uitgerust met de efficiëntste outillage die er te vinden was, zijn binnenstad kon voorzien van de modernste kantoorgebouwen, en tevens gespaard werd voor een volkomen verstopping door het moderne wegverkeer?

Wij zullen, zoekend naar gevolgen van de oorlog, in andere richtingen moeten kijken. De positie van ons land in de wereld is aanzienlijk gewijzigd. Het hoefde niet tot 1945 te duren voor er geen twijfel meer mogelijk was dat een nieuwe periode van neutraliteit voor Nederland was uitgesloten. Uit de bondgenootschappen van de oorlog zouden nieuwe verbanden groeien; internationale organisaties op velerlei gebied zouden gesticht worden — Nederland had in ieder geval deze ene les geleerd: het zou, samen met anderen, een actieve rol spelen in de internationale ontwikkeling van de wereld, en niet meer pogen als toeschouwer slechts de eigen boontjes te doppen. Niet meer terug te draaien bleek de ontwikkeling die tijdens de oorlog in Indonesië een plotselinge versnelling gekregen had. De lange weg die ook na 1945 nog viel af te leggen voordat Nederland zich bij de volledige zelfstandigheid van de Republiek Indonesia kon neerleggen, valt buiten het bestek van deze uitgave. Wij kunnen hier slechts constateren dat gebeurtenissen en ontwikkelingen tijdens de oorlog in hoge mate bepalend zijn geweest voor het traject waarlangs die weg uiteindelijk bleek te verlopen. Men mag aannemen dat In-

donesië ook zonder de Tweede Wereldoorlog al geruime tijd zijn zelfstandigheid zou hebben verworven; de verhouding tussen het voormalige moederland en de voormalige kolonie zou in dat geval wellicht een andere zijn geweest dan thans het geval is.

Keren wij ons naar het binnenland. De democratie werd spoedig na het einde van de oorlog hersteld; het was veel meer een restauratie dan een vernieuwing. Van de eenheidsidealen van het verzet kwam weinig of niets terecht; de doorbraakgedachte had slechts een kortstondig en gering succes; een betrekkelijk klein aantal illegale leiders bleek in staat en bereid als politicus een vooraanstaande rol te vervullen — van enige invloed van 'het verzet' op de politieke ontwikkeling was geen sprake. Werd de werking van ons staatsbestel door de ervaringen van de jaren tussen 1933 en 1945 beïnvloed? Het lijkt er veel op of er in dat opzicht weinig is geleerd. De politieke versplintering is er nauwelijks geringer op geworden; het 'spel' van de democratie en de werking van het parlement hebben wellicht ook in de achter ons liggende 26 jaar vaker de tekortkomingen van de democratie benadrukt dan haar kracht aangetoond. Desondanks lijkt de twijfel aan de waarde van de democratie zelf — ook wanneer men de meer luidruchtige dan realiseerbare politieke alternatieven verkondigende groeperingen, die zich in hun activiteiten aan de rand van de democratische samenleving bewegen, meetelt — geringer dan voordat wij het alternatief van de nationaal-socialistische dictatuur aan den lijve ondervonden. Een grotere alertheid jegens ondemocratische stromingen en verschijnselen is wellicht op de oorlogservaringen terug te voeren.

Zo zouden wij door kunnen gaan, na lang speuren nog enkele aspecten van Nederland-van-nu 'misschien', 'wellicht', 'ten dele' terug kunnen voeren op de invloed van de oorlog. Het is niet veel. Het is — wanneer wij de oorlog, toch terecht, blijven zien als de meest afgrijpselijke ervaring van het Nederlandse volk sedert eeuwen — bitter weinig. Is de ramp die ons van 1940 tot 1945 overspoelde, dan toch op langer zicht niet meer geweest dan een rimpeling in de lijn van de ontwikkeling?

Het zou zo kunnen zijn; wij zouden de oorlog van ons kunnen afschudden als een nachtmerrie, als wij dat allemáál konden doen. Als ook het kwart miljoen mensen dat in ons midden leefde en in en door de oorlog verdween naar de dood, dat met ons kon doen. Tweehonderdvijftigduizend mensen, tweehonderdvijftigduizend afgebroken, vernietigde levens — het getal is, het verdiept slechts de tragedie, niet meer dan een zo verantwoord mogelijke benadering: zoals geen enkel land heeft ook Nederland niet exact zijn doden kunnen tellen. Sommigen van hen 'leven voort', zoals dat heet: hun namen zijn gebeiteld in monumenten of gedenktekens, straten of pleinen dragen hun namen, schrale — al te schrale — troost voor hen die hun na stonden. Nu, nog slechts 26 jaar na de oorlog, kan men stellen dat de grote meerderheid nog voortleeft in de harten van hen voor wie zij leefden. Na nog een generatie zullen zij verworden zijn tot onderdeeljes van de cijfers van de statistiek, die voor de in 'geschiedenis' geïnteresseerden aangeeft: Nederland, 250.000 doden. Maar het is door hen, dat de balans van de oorlog altijd negatief is.

DE NEDERLANDSE MATERIËLE VERLIEZEN VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

OORLOG EN ARMOEDE

PROF. DR. P. W. KLEIN

Enkele weken na de Duitse inval in Nederland richtte het drietal secretarissen-generaal, dat het beheer voerde over economie en financiën, een waarschuwend schrijven tot *Reichskommissar* Seyss-Inquart. Daarin wezen zij hem erop dat het optreden van de bezetter hen met zorg vervulde over de ontwikkeling en vooruitzichten van de Nederlandse volkshuishouding. Nederland was nu afgesneden van zijn overzeese verbanden. Het was daarom voor de volkswelvaart dringend vereist handel en verkeer over land uit te breiden. Als daarbij niet op Duitse medewerking gerekend kon worden, dreigde de economische en financiële ineenstorting van Nederland. Maar de invoer uit Duitsland, die in de eerste week van mei nog 5,2 miljoen gulden had bedragen, was in de tweede week van juni gedaald tot een luttele f750.000,—. Dat was maar iets meer dan één tiende van de invoer in de overeenkomstige periode in normale tijden. Toch stelde Nederland in onverminderde mate goederen en diensten aan Duitsland ter beschikking, maar het zag zich slechts betaald met dubieuze waardepapieren. Dat waren de zogenaamde *Reichskreditkassenscheine*, die volgens het capitulatieverdrag in Nederland wettig betaalmiddel waren, maar niet voor betaling in Duitsland gebruikt mochten worden. Gezien de ernst van de situatie verzochten de secretarissen-generaal de rijkscommissaris de aankoop van Nederlandse goederen en diensten te matigen — zij gingen de behoeften van het bezettingsleger verre te boven — en zorg te dragen voor een betere betalingsregeling, die het Nederland mogelijk zou maken op zijn beurt aankopen van goederen in Duitsland te doen.

Het verzoek was gericht tot dovemansoren. Alleen de rechtstreekse voedselvoorziening van het Nederlandse volk werd door de Duitsers — althans tot het najaar van 1944 — zoveel mogelijk ontzien en wat dat betreft mocht Nederland nog van geluk spreken, want elders waren de Duitsers heel wat minder welwillend. Maar voor de rest probeerde de bezetter het onderste uit de kan van de Nederlandse volkshuishouding te halen. Zijn beleid was erop gericht de Nederlandse economie in dienst te stellen van de behoeften van het Derde Rijk. Dat betekende een aantasting van het economisch-organisatorische bestel van de Nederlandse volkshuishouding en een aanslag op het Nederlandse produktievermogen. Een snel in breedte en diepte aanwassende stroom maatregelen, met betrekking tot alle onderdelen van het economische leven bracht deze inschakeling tot stand. Verzet en sabotage — aanvankelijk minimaal — konden

dit niet verhinderen. Daaruit resulteerden onvermijdelijk de financiële en economische chaos en de aantasting van de volkswelvaart die de secretarissen-generaal al in de zomer van 1940 hadden zien aankomen. Toch zou de ellende nog wel beperkt zijn gebleven, als Nederland niet ook nog sedert september 1944 frontgebied was geworden. In de laatste maanden van de oorlog zouden plundering en vernietiging een catastrofale omvang aannemen. En daarvan hadden ook de secretarissen-generaal in 1940 nog geen flauwe notie.

Hoe catastrofaal de ontwikkeling was, blijkt uit het verval van de openbare financiën. Wat dat betreft kwam de grootste klap al direct na de bezetting. De staatsuitgaven, die in 1939 nog slechts ruim 1 miljard gulden hadden belopen, stegen in 1940 reeds tot 1,7 miljard gulden. In 1941 kwam het tot een verdubbeling. Over het geheel van de periode 1940—1944 klommen de staatsuitgaven tot rond 18 miljard gulden. Meer dan één derde van de stijging kwam voor rekening van de rechtstreekse betaling wegens bezettingskosten van de *Wehrmacht*. Daarbij kan worden aangetekend dat de Nederlandse instanties geen inzicht werd geschonken in de wijze van besteding hiervan. Men kan zonder meer aannemen dat de Duitsers grote sommen van deze zogenaamde bezettingskosten gebruikten voor hun rechtstreekse oorlogvoering elders. De Nederlandse bijdrage in de bezettingskosten werd trouwens na de Duitse inval in de Sowjetunie drastisch verhoogd. De Duitse agressie tegen Rusland kwam alleen al uit dien hoofde Nederland op meer dan 1,5 miljard gulden te staan.

Het is duidelijk, dat deze enorme uitbreiding van de staatsuitgaven tot een fiscale lastenverzwaring moest leiden. De belastingopbrengst van de overheid steeg dan ook sedert 1940 van 660 miljoen gulden tot ongeveer het dubbele in 1944. Waar Nederland gebruikt werd als proeflaboratorium voor de *Grosswirtschaftsraumpolitik im Rahmen von Deutschlands Führungsanspruch in Europa* lag het in de lijn dat de verzwaring werd gepaard aan het verduitsen van het Nederlandse belastingstelsel. Dat was onder meer het geval met de omzetbelasting, die naar Duits model werd opgezet, terwijl ook de inkomsten-, vermogens- en vennootschapsbelasting onder sterke Duitse invloed stonden. Bij de *Grossraumpolitik* hoorde ook het invoeren van de zogenaamde vereveningsheffing, die werd geacht compensatie te geven voor het beweerde verschil in sociale lasten tussen Nederland en Duitsland. Maar de opbrengst ervan werd niet

of nauwelijks gebruikt om de sociale voorzieningen in Nederland te verbeteren. De opbrengst vloede voor het grootste deel naar de algemene middelen om op die manier weer geofferd te worden ten behoeve van de Duitse belangen.

De stijging van de belastingopbrengst was onvoldoende om de toeneming van de staatsuitgaven te dekken. Ook de andere inkomsten van de staat, die tot 1941 toenamen maar daarna weer verminderden, brachten in dit opzicht geen soelaas. Het gevolg was een vervaarlijke aanwas van de staatsschuld. Haar vooroorlogse omvang van 4,2 miljard gulden steeg tot meer dan 20 miljard aan het einde van de oorlog. Daaronder bevond zich een bedrag van 4,5 miljard gulden, dat in de strikte zin genomen niet tot de staatsschuld kan worden gerekend. Deze som representeerde namelijk een vordering in *Reichsmarken* die de Nederlandse Bank — destijds nog een particuliere instelling — zich onder Rost van Tonningen in handen had laten spelen. Het was een oninbare vordering en daarom waardeloos, waarvoor de staat de centrale bankinstelling moeilijk kon laten opdraaien, omdat daarmee het Nederlandse geldwezen voorgoed zou zijn ontwricht. Ook dit gegeven wijst er op, dat Nederland in veel sterkere mate was belast met de kosten van de Duitse oorlogvoering dan overeenkwam met wat het land had op te brengen in verband met de kosten die uit zijn bezetting voortvloeiden.

Het financieren van de overheidsuitgaven door middel van een in wezen onbeheerste uitbreiding van de staatsschuld was een hoogst gevaarlijke zaak. Als na de oorlog weer meer goederen en diensten, onder meer door het hervatten van het verkeer met het buitenland, ter beschikking zouden staan, lag het voor de hand dat de houders van staatspapieren — waarvan één derde bovendien maar een zeer korte omlooptijd had — zich hiervan zouden ontdoen om goederen te kopen.

Met andere woorden: het publiek zou niet langer bereid zijn de staat krediet te geven, zodat deze zijn verplichtingen alleen nog maar door een ongebreidelde uitgifte van geld kon nakomen. Een ongeremde inflatie en totale ontwrichting van het betalingsverkeer stonden voor de deur. Trouwens, al tijdens de oorlog voorkwam alleen een stringente en rigoureuze prijspolitiek dat zulk een inflatie een feit werd. Op de legale markt bleef de prijsstijging beperkt. Het kunstmatig laag houden van de prijzen kwam overigens niet alleen het Nederlandse economische verkeer ten goede. De Duitsers die voor hun oorlogvoering het Nederlandse

bedrijfsleven belastten met zogenaamde *Verlagerungsaufträge*, hadden daar immers al evenzeer voordeel van, daar hun bestellingen anders te duur zouden uitvallen. Zonder deze prijspolitiek zou echter een prijsexplosie zijn opgetreden. Tegenover de krimpende omzetten aan goederen en diensten stond namelijk de uitbreiding van de geldhoeveelheid. Alleen al de hoeveelheid bankbiljetten steeg van 1,1 miljard gulden per 1 april 1940 tot het vijfvoud daarvan per 1 april 1945. Daarnaast stonden de verhoogde uitgifte van zilverbons door het rijk en de toeneming van de saldi bij giro- en bankinstellingen. Alleen het tekort aan pasmunt — van halve cent tot rijksdaalder — stond daartegenover, maar dat getuigde vooral van de onmogelijkheid om het betalingsverkeer technisch te beheersen. Dat bleek eens te meer toen de officiële intrekking van de vooroorlogse pasmunten in 1942 het publiek inspireerde tot verzet: van de munten die in omloop waren werd maar ongeveer 5% ingeleverd.

Maar dit soort verzet was een machteloos gebaar tegenover de enorme last die het Nederlandse volk op de schouders werd gelegd. Hoe zou die last ooit te dragen zijn, nu de normale verhoudingen tussen nationale schuld en nationaal vermogen en inkomen geheel zoek geraakt waren? Gegeven de aanwas van de schuld en de gelijktijdige vermindering van het nationaal vermogen dreigde zelfs de solvabiliteit van de natie dubieus te worden. Vóór de oorlog had Nederland over een vermogen beschikt van ongeveer 35 miljard gulden, zodat de staatsschuld van 4,2 miljard daardoor ruimschoots werd gedekt. Maar aan het eind van de oorlog was ongeveer 8 miljard gulden soms zelfs letterlijk in rook opgegaan. De verhouding tussen schuld en bezit was drastisch gewijzigd, in ongunstige zin. Het vermogensverlies vloeide voort uit verschillende oorzaken: roof van onder meer joods bezit, oorlogsgeweld, voorraadintering, nagelaten onderhoud en vervanging. En wat het nationaal inkomen betreft was het hetzelfde. Het had vóór de oorlog met zijn ruim 5 miljard gulden de omvang van de nationale schuld overtroffen. Thans was het de vraag in hoeverre het mogelijk zou zijn ook maar een fractie van de aflossing en rente op de schuld te financieren uit de lopende inkomsten, die toch zeker op de korte termijn het vooroorlogse peil niet zouden overtreffen. Bovendien vroegen herstel en wederopbouw om nieuwe middelen, die de overheid waarschijnlijk wel weer zou moeten lenen. De Nederlandse staatskas was leeg, want de belastingdruk, die vóór de oorlog ongeveer 20% van het nationaal inkomen had afgeroomd, was tijdens de oorlog verzwaaard en kon niet nog eens worden verhoogd. Eerst moest immers ook tenminste een deel van het consumptieverlies worden ingehaald, want de bevolking kon niet aan de rand van de hongerdood blijven leven. Ook dit consumptieverlies was buitensporig groot geweest. In de eerste plaats trad tijdens de oorlog een vermindering van de produktie van verbruiksgoederen op, zodat er daarvan minder ter beschikking kwamen. Dit leidde ten dele tot voorraadintering. Uitgaande van de vooroorlogse situatie kan men naast de voorraadintering de produktiederving aan consumptiegoederen op een waarde van 2,5 miljard gulden stellen. In de tweede plaats trad consumptieverlies op doordat verbruiksgoederen moesten

worden afgestaan aan Duitse instanties. De waarde hiervan beliep naar schatting 6 miljard gulden. Op grond van deze berekeningen en schattingen kwam de econoom J. Tinbergen tot de conclusie dat het Nederlandse volk een jaar met vakantie had kunnen gaan en daarbij 50% méér dan normaal had kunnen verbruiken om bij thuiskomst nog altijd een iets betere toestand aan te treffen dan in mei 1945.

In werkelijkheid zag de toekomst er in mei 1945 nog somberder uit dan uit deze globale ramingen en cijfers blijkt.

In het economische proces hangt de grootte van de produktie — en daarmee van de welvaart — niet alleen af van de mate waarin bepaalde hoeveelheden produktiefactoren (kapitaal, arbeid en grond) in de voortbrenging worden ingeschakeld. Hun kwaliteit en de wijze waarop zij samenwerken en verdeeld zijn over de diverse produktiesectoren van een volkshuishouding zijn namelijk evenzeer van gewicht. Ook wat dit betreft had de oorlog zijn verwoestend spoor getrokken, want de vooroorlogse produktiestructuur was totaal ontwricht. De schade was niet evenredig verdeeld over alle sectoren van de volkshuishouding, hetgeen niet alleen het gevaar van sociale spanningen met zich bracht, maar ook het herstel extra bemoeilijkte. Het zwaarst getroffen was het verkeerswezen, dat vóór de oorlog ruim 4% van het nationaal inkomen in beslag had genomen. Van dit bezit was niet minder dan 55% verloren gegaan. Naast de directe oorlogsschade door bombardementen en andere vernielingen, ter grootte van 325 miljoen gulden, stonden de Duitse vorderingen van onder meer rollend materieel en schepen ter waarde van 413 miljoen gulden. De koopvaardijvloot had van haar vooroorlogse tonnage van 3,5 miljoen ton de helft verloren. De spoorwegen zagen het aantal locomotieven teruglopen van 890 tot 165, het aantal wagons van 30.000 tot iets meer dan 1000. Van de 300 elektrische treinstellen waren er nog maar 5 bruikbaar.

Ook de industrie had het zwaar te verduren gehad. Van haar bezittingen ter waarde van 5 miljard gulden, die 14,5% van het nationaal vermogen representeerden, was 40% verloren gegaan. Het grootste verlies was veroorzaakt door het interen op voorraden, maar daarnaast waren diefstal door de bezetter (450 miljoen), nagelaten vernieuwing en onderhoud (450 miljoen) en rechtstreekse oorlogsschade (250 miljoen) verantwoordelijk voor de teruggang. Bovendien was tijdens de bezetting een aantal bedrijven door gebrek aan grondstoffen of andere oorzaken geheel stilgelegd. Veel andere bedrijven werkten met een geringere bezetting. Van vitaal belang was de mijnbouw, waar als gevolg van verwaarlozing van het produktieapparaat de dagproduktie in vergelijking tot vóór de oorlog met 40% was teruggelopen. Alleen de voedingsmiddelenbedrijven, de openbare nutsbedrijven en de kleine en middenbedrijven waren er naar verhouding gunstig afgekomen.

Op zichzelf minder ernstig was de schade in de sector van de handel, al had uiteraard ook hier een totale voorraaduitverkoop geleid tot een vermogensintering die 1300 miljoen gulden bedroeg. De directe schade door oorlogsgeweld was op dit terrein beperkt gebleven. In hoeverre het mogelijk zou blijken de vooroorlogse draad van het handelsverkeer met het buitenland weer

op te vatten en zo mogelijk te verstevigen was echter een bange vraag, gelet op de moeilijkheden die op het terrein van het internationale handels- en betalingsverkeer te verwachten waren.

Het gunstigst was de situatie in de land- en tuinbouw, waar 'slechts' een verlies van ongeveer 20% van de vooroorlogse bezittingen te noteren viel. Ook hier waren voorraadintering en vordering verantwoordelijk voor een verlies van 700 miljoen gulden. Vooral de veestapel was ernstig aangetast. Het aantal runderen was met 20% afgenomen, het aantal varkens met 67% en het aantal kippen zelfs met 87%. Ook oorlogsgeweld in de vorm van inundaties had veel schade veroorzaakt. In mei 1945 stond ongeveer 8,5% van het bebouwde cultuurareaal van 1939 onder water. Onder meer als gevolg hiervan, maar ook door het tekort aan kunstmest en door gebrekkige landbewerking had zich een daling in de produktiviteit voltrokken. Zij werd voor de belangrijkste landbouwprodukten in 1945 geraamd op 30 à 40%.

Afzonderlijke aandacht vraagt het verlies aan woonruimte, al zou pas na de oorlog blijken dat daaruit op den duur de grootste moeilijkheden voortvloeiden. Vóór de oorlog bedroeg de behoefte aan nieuwbouw en vervanging ongeveer 40.000 woningen per jaar. Tussen 1 januari 1940 en 1 augustus 1944 werden echter maar een kleine 60.000 woningen afgeleverd, terwijl er door oorlogsgeweld en afbraak niet minder dan ongeveer 65.000 verloren gingen. Volgens schattingen werden na augustus 1944 nog ongeveer 100.000 woningen verwoest. Bij het einde van de oorlog werd de achterstand aan woningen op 300.000 becijferd.

Niet te becijferen is de psychische schade, die oorlog en bezetting Nederland hebben toegebracht. En toch zou ook deze in de rekening moeten worden verdisconteerd, want deze schade tastte de kwaliteit van het arbeidspotentieel aan. Vóór de oorlog was de Nederlandse beroepsbevolking, die met haar 3,5 miljoen personen 40% van de totale bevolking beliep, in het algemeen van hoge kwaliteit geweest. Tijdens de oorlog waren hiervan honderdduizenden, voor het merendeel gedwongen, in Duitsland tewerkgesteld. Bij de bevrijding bevond zich naar schatting nog 10% van de beroepsbevolking in Duitsland. Deze Nederlanders, die bij de wederopbouw de handen uit de mouw moesten steken, hadden veel ontberingen moeten doorstaan. In hoeverre had alleen al deze groep voor korte of langere termijn aan arbeidskracht ingeboet? En hoe groot was de schade van de Duitse aanslag op de Nederlandse intelligentsia? Van de ruim 3000 studenten die voor dwangarbeid naar Duitsland waren weggevoerd, keerde 10% niet terug. En wat is het bedrag in guldens, dat men in rekening moet brengen voor de afbraak van de volkskracht in de hongerwinter, voor de doden, voor de verminkten?

De Nederlandse regering heeft na de oorlog inderdaad gemeend verhaal te moeten halen. Zij diende, in het najaar van 1945, bij het Internationale Militaire Gerechtshof in Neurenberg een schadeclaim in ter grootte van 24 miljard gulden. Het was, in méér dan één opzicht, een slag in de lucht.

Nederland was door de oorlog berooid achtergelaten en zou, hoofdzakelijk toch op eigen kracht, zijn welvaart moeten herwinnen.

DE NEDERLANDSE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

VERHALEN VAN DE OORLOG

DRS. C. J. F. STULDREHER

Toen 'de jaren 1940—1945' voorbij waren, begonnen oorlog en bezetting opnieuw; onverbiddelijk opnieuw in het ophalen van blijde, bange en smartelijke herinneringen; bij het zien van foto's, bij het weerzien van doodgewaanden, in het eindeloos wachten op dierbaren die 'weg bleven', in het steeds weer vertellen van 'alles en alles' wat wie dan ook te vertellen had. Niemand heeft dit verschijnsel treffender in woord gebracht dan de dichter Leo Vroman:

Kom vanavond met verhalen
hoe de oorlog is verdwenen,
en herhaal ze honderd malen:
alle malen zal ik wenen.

Vertellen was echter niet voldoende. De directe betrokkenheid en felle bewogenheid bleken zo groot, dat 'alles en alles' moest worden opgetekend om het wie dan ook mee te delen die 'dat en dat en dat' nog niet wist of weten kon. Zo begon de geschiedschrijving — de historiografie — over de jaren 1940—1945.

Binnen korte tijd lagen de eerste uitgaven in de schaars voorziene etalages van de boekhandel, terwijl men intussen ook uit kranten van zeer klein formaat en uit enkele nog weinig omvangrijke periodieken voortdurend kennis kon nemen van wat 'pas' was geschied.

Het zou een onmogelijkheid zijn hier al die publikaties op te sommen die in de eerste vijf jaar na de bezetting zijn verschenen; het zijn er verscheidene honderden. Maar ook in de daaropvolgende decennia waren het er talloze, gemarkeerd door herdenkingspieken. Aanvankelijk vormden zij een bont en onsaamenhangend geheel: herinneringen in de vorm van een verhaal of een dagboek, van brieven, memoires of van geromantiseerde biografieën waarin zich duidelijk de afwezigheid verried van toen nog onvoldoende documentatie. Als voorbeelden van dit laatste genre gelden bijvoorbeeld *De levensroman van Johannes Post* van Anne de Vries en Albert Helms *Een doodgewone held — de levensgeschiedenis van Gerrit-Jan van der Veen 1902—1944*; zij droegen niet weinig bij tot een idealisering en stilering van het verzet. Voorts verschenen gedenkboeken van universiteiten, verenigingen en bedrijven, jaarboeken en rapporten van ministeries en andere overheidsinstellingen, gegevens van het Centraal Bureau voor Statistiek, publikaties van documenten over de houding van de kerken (Stokman, Delleman, Touw), vakverenigingen en in vergelijking tot andere aspecten al een groot aantal studies over financiële, economische, medische en juridische onderwerpen. Zij hebben alle op eigen wijze in die eerste jaren na de bevrijding de onweerstaanbare weetgierig-

heid en leeshonger gestild, totdat allengs de verzadiging omsloeg in onverschilligheid of afkeer en een welbewust 'willen vergeten' van wat tussen 1939 en 1945 is geschied, mede onder invloed van een zich wijzigende publieke aandacht voor andere problemen. De bezettingsperiode begon voor zeer velen haar algemeen aanwezige, directe actualiteit te verliezen en zich bij de rest van de bevolking om te vormen in een meer of minder historisch bepaalde belangstelling. Dat omvormen geschiedde haast onmerkbaar, onnaspeurbaar. Op de golven van permanente betrokkenheid en historische interesse werd sedert het begin van de jaren vijftig de aandacht voor het eigen bezettingsverleden onvoorspelbaar voortbewogen.

Nog voor de stroom van herinneringen en verhalen in het gehele bevrijde Nederland een aanvang kon nemen, werd op 8 mei 1945 een 'Rijksbureau voor documentatie van de geschiedenis van Nederland in Oorlogstijd' opgericht, later omgevormd in 'Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie'. Het bureau kreeg een tweevoudige taak: documentatie en geschiedschrijving. De eerste bescheiden publikaties waren die in 1946 van de processen tegen NSB-radiopropagandist Max Blokzijl en de eerste NSB-procureur-generaal R. van Genechten, twee jaar later gevolgd door *Het proces Mussert*. In 1950 en 1952 werd deze reeks besloten met de processen tegen de *Wehrmachtbefehlshaber* in Nederland, generaal Fr. Christiansen, en tegen het hoofd van de Duitse politie, de *Höhere SS- und Polizeiführer* H. A. Rauter. Naast toen op gang komende onderzoeken op velerlei terrein wist het RvO ook nog tijd en enthousiasme te vinden voor de uitgave van een eigen periodiek *Nederland in Oorlogstijd*, dat van 1946 tot 1951 de algemene belangstelling stimuleerde. Daarmee kwam het instituut tegemoet aan de hang zoveel mogelijk nieuws te vergaren over de bezettingsperiode; het vervulde daarbij tevens de nuttige functie al enige schikking en ordening aan te brengen in de heersende chaos van verhalen en nieuws. Het instituut verzorgde in een van de rubrieken gedurende de eerste jaren een bibliografie van pas verschenen literatuur; het publiceerde documenten en artikelen over een aantal zaken en personen. Voor het vervullen van al zijn wetenschappelijke taken was de eigen bezetting niet voldoende en werden mede bekwame historici van buiten aangezocht.

Vooraleer echter dat programma meer vruchten ging afwerpen, verscheen in maart 1947 de eerste aflevering van een verzamelwerk in vierenveertig afleveringen, respectievelijk vier

delen, onder de titel *Onderdrukking en Verzet*. In 1952 was de uitgave, die door particulier initiatief was ontstaan — al in 1940, luidens het voorwoord — compleet. Het werk probeerde de tijdgenoot van de bezetting als tastende en dwalende lezer, maar ook het nageslacht de eerste samenhangende informatie te geven over het recente verleden. In het overgangsstadium van betrokkenheid naar historisch bepaalde belangstelling heeft dit werk een uitstekende functie vervuld en doet het dit nog; het was de eerste zifting van een onvoorstelbaar grote hoeveelheid gegevens. Het werk was aspectsgewijs opgezet; te beginnen met de binnen- en buitenlandse politiek van voor mei 1940, de oorlog in de meidagen, wetgeving en bestuur tijdens de bezetting en de geschiedenis van de Nederlandse Unie, de NSB, Zwart Front en NSNAP behandelde het verder onder andere de rechtsbedeling, de Duitse terreur, financiën en economisch leven, de voedselvoorziening, cultureel en kerkelijk leven, pers en propaganda, de jodenvervolging, de illegaliteit, de regering in Londen, de bevrijding en de slachtoffers, en tevens Nederlands-Indië tot het begin van de strijd in december 1941.

Voorop op basis van dit werk schreef een van de medewerkers, Jan Meulenbelt, onder de titel *De Duitse Tijd — Vijf jaar Vaderlandse Geschiedenis* het eerste kleine boekje dat chronologisch een helder en beknopt beeld oproept van de bezetting; het verscheen in 1955 ter gelegenheid van de eerste tienjarige herdenking van de bevrijding en kon zich later met meer recht dan vele andere bij zulke gelegenheden gepubliceerde geschriften in een herdruk verheugen.

In 1958 verscheen een nuttige samenvatting van een geheel ander werk: onder de titel *De Enquêtecommissie is van oordeel...* heeft H. C. Posthumus Meyjes de 15.000 dicht bedrukte pagina's op folioformaat van de verslagen, bijlagen en verhoren van de *Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940—1945*, die waren samengebonden in negentien delen, bewerkt tot een leesbare bekorting. Dat is op zich een monnikenarbeid geweest, maar dat geldt in veel grotere mate voor het werk van de commissie zelf: op 17 februari 1948 begon zij aan haar taak na een tijd van voorbereiding met het verhoren van de getuigen — het werden er 850 — en het karwei werd afgesloten op 17 juli 1956. Successievelijk verschenen van 1949 tot 1956 de negentien folianten in acht reeksen van twee of drie delen; zij bevatten een ongehoorde schat aan gegevens voor de historicus.

De delen van de eerste reeks — over het militaire beleid in 1939 en 1940 — verschenen in 1949. Tot dat tijdstip was uitermate weinig aan andere literatuur over dit onderwerp verschenen. Het krijgsbedrijf van de meidagen van 1940 had in het eerste oorlogsjaar veel meer schriftelijke neerslag in de literatuur gevonden dan in de eerste jaren na de bevrijding. De produkten uit de oorlogsjaren waren echter van geen belang. Eerst in 1949 verscheen een werk dat de oorlogvoering op Nederlands grondgebied overzichtelijk en technisch behandelde: *Van capitulatie tot capitulatie* van D. A. van Hilten.

In 1960 liet de militaire medewerker van de 'Nieuwe Rotterdamse Courant', kolonel J. J. C. P. Wilson, zijn *Vijf oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis* verschijnen. De auteur heeft het werk met grote deskundigheid geschreven en ruimschoots gebruikt gemaakt van documenten die berusten bij de 'Sectie Krijgsgeschiedenis van de Generale Staf'.

Op de Sectie Krijgsgeschiedenis had men inmiddels ook al geruime tijd de behoefte gevoeld een meerdelig werk samen te stellen over de krijgsverrichtingen van het leger gedurende de gehele oorlog, gebaseerd op het vele bijeengebrachte materiaal. Vanaf 1952 verschenen schoksgewijze veertien delen van dit werk, dat meer dan twintig delen zal gaan omvatten. De delen over de strijd aan de fronten in Nederland in mei 1940 zijn alle op één na verschenen. Al deze delen zijn uiterst gespecialiseerd en bijzonder gedetailleerd. Hoe nuttig zij ook zijn, sedert het verschijnen van het derde deel van de reeks *Het Koninkrijk der Nederlanden — Mei '40* van dr. L. de Jong kan de belangstellende lezer — niet de historicus — zich ontslagen achten van de verplichting tot het lezen van die delen en groot vertrouwen hechten aan het door De Jong doorzichtig en helder gecomponeerde 'verhaal' dat hij met zoveel speurzin aan dat materiaal onttrok en aan alle andere bronnen die op deze zaken betrekking hebben.

Het krampachtig gevoerde neutraliteitsbeleid van het tweede ministerie-de Geer (sedert 10 augustus 1939) was onderwerp van onderzoek van de Enquêtecommissie in haar tweede reeks delen, die ook in 1949 werd gepubliceerd. Dat het aandeel van koningin Wilhelmina aan het regeringsbeleid tijdens de oorlogsjaren niet ter discussie heeft gestaan, heeft tot op heden gevoelige leemten in het materiaal achtergelaten.

In het eerste hoofdstuk van *Neutraal* (1969) heeft dr. De Jong in een biografische schets toetsen aangezet van die elementen uit het leven en de persoon van koningin Wilhelmina, waaruit duidelijk wordt waarom zij handelde zoals zij deed; onder andere tegenover premier de Geer, die in september 1940 vanwege zijn wankelmoedigheid als het ware door haar werd gedwongen af te treden als premier. Zijn defaitisme is hem na de oorlog zwaar aangerekend; hij heeft daarvoor moeten terechtstaan. In 1950 verscheen de vijfde reeks delen van de Enquêtecommissie, waarin de vele grote en kleine crises in de regering te Londen onderwerp van onderzoek waren en ook het beleid inzake de voorbereiding van de terugkeer naar bevrijd gebied werd behandeld. Een boeiender materie dan verslag en verhoren van de derde reeks, over het economische en financiële

beleid, die nog in 1949 verscheen. Zij trok lang niet zo sterk de algemene belangstelling als de vierde reeks delen van 1950, waarin in het geheel van de behandeling van de Nederlandse geheime diensten in Londen en de verbindingen met het bezette gebied het *Englandspiel* krachtig op de verbeelding werkte.

De in 1946 verschenen beschouwingen van de hoekige minister J. van den Tempel: *Nederland in Londen*, en de slordig gecomponeerde en onnauwkeurig geschreven verantwoording van de strijdlustige maar eigenzinnige premier mr. P. S. Gerbrandy: *Enige hoofdpunten van het regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940—1945*, verhulden wat de Enquêtecommissie later in voller licht stelde. Pas in de

Niet zelden klonk in hun verhalen een bittere ondertoon door over de geringe hulp, die in vergelijking met de steun aan de gevangenen van andere nationaliteiten door het toezenden van voedselpakketten, van Nederlandse zijde zo goed als achterwege was gebleven. Dit was een van de punten van onderzoek van de Enquêtecommissie, die in 1952 in de zesde reeks delen verslag van haar bevindingen daaromtrent uitbracht. Intussen zijn de meeste publikaties over kampervaringen wel in vergetelheid geraakt. Er is nog geen samenvattend historisch werk over dit aspect van de bezetting in Nederland geschreven. Wel liet de arts E. A. Cohen in zijn dissertatie *Het Duitse Concentratiekamp* (1952) de nadruk vallen op het medische en

Weet U het nog? U wel-

maar ook het nageslacht dient den afgelopen oorlog in al zijn aspecten te kennen, - dient te beseffen wat ons volk heeft doorstaan - en hoe het heeft overwonnen. Het is daarom de taak van elken Nederlander, mede te werken aan de groote verzameling van het

**RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
HEERENGRACHT 479 - AMSTERDAM C. - TEL. 30065**

**Hebt U illegale bladen, brochures, kranten, foto's, dagboeken of mondelinge gegevens uit de oorlogsjaren? Schrijf dan heden aan
POSTBUS 12 AMSTERDAM**

Na de bevrijding verscheen deze oproep om een gedegen documentatie te helpen uitbouwen.

stroom van publikaties in kranten en weekbladen naar aanleiding van het proces tegen Anton van der Waals, hoofdrolspeler in het verraderlijke *Englandspiel* — op 26 januari 1950 terechtgesteld — werd steeds meer onthuld over dat sluw gespeelde spel van de Duitse *Abwehr* en het falen van de verantwoordelijke instanties in Engeland. Nadat in 1945 al enkele boeken waren verschenen over enige illegale inlichtingendiensten in Nederland, publiceerden Joseph Schrieider, H. J. Giskes en J. Grün in 1949, onder het pseudoniem 'Brutus', en dr. J. M. Somer in 1950 hun ervaringen, die sterk tot de verbeelding hebben gesproken. In 1951 verscheen van Jan Helder een levendig geschreven biografie over de agent *Pieter Dourlein*, die op 29 augustus 1943 met zijn collega Ubbink uit de gevangenis in Haaren wist te ontsnappen en naar Engeland kon terugkeren. Beiden ontlieden het noodlot dat zich in gevangenschap aan de meeste gearresteerde agenten (in de kampen Vught en Mauthausen) voltrok.

In tientallen publikaties hadden uit Duitse gevangenschap teruggekeerde Nederlanders, meest heet van de naald en zeer emotioneel, hun kampervaringen van zich afgeschreven.

psychologische aspect van het verblijf in zo'n kamp, met name in Auschwitz. Vijf jaar later volgde een andere dissertatie, die hetzelfde aspect tot onderwerp had, maar van meer praktische aard was; J. Bastiaans onderzocht daarin de *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet* aan de hand van vele gevallen van mensen die ziek en gebroken uit de kampen waren teruggekeerd.

Voor Indonesië bestaat wel een historisch onderzoek naar de lotgefallen van de geïnterneerde burgers, voornamelijk de vrouwen. Het was het onderwerp voor de voortreffelijke dissertatie van mej. dr. D. van Velden: *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*, verschenen in 1963, overigens een van de zeer weinige wetenschappelijke werken over de geschiedenis van de bezetting van Nederlands-Indië. *Nederlands-Indië onder de Japanse bezetting* (1961) is waardevol als eerste introductie door de vele gepubliceerde fragmenten van documenten, niet als overzicht van de geschiedenis. De zeven delen van *Nederlands-Indië tegen Japan* (1949—1961) zijn het pendant van de delen van de Sectie Krijgsgeschiedenis. Onder de herinneringsliteratuur nemen de memoires van admiraal C. E. L. Helfrich (1950) en het werk van dr. H. J. van Mook: *Indonesië, Nederland en de wereld* (1949) de belangrijkste plaats in.

Eén vervolgde groep in Nederland, de joden, heeft wel intensief historische belangstelling gekregen. Veel herinneringen — onder andere van E. de Wind, Anne Frank, Abel Herzberg, Mirjam Blits, Etty Hillesum, Philip Mechanicus, Lodovik Vogel, Renate Laqueur — hebben grote aandacht getrokken en in één geval zelfs beroering gewekt, namelijk de memoires van Friedrich Weinreb: *Collaboratie en verzet*. Al in 1947 publiceerde H. Wielek in *De oorlog die Hitler won* een overzicht van de vervolging, dat in 1953 werd gevolgd door de *Kroniek van de Jodenvervolging* in deel III van *Onderdrukking en verzet* van de hand van Abel Herzberg. Zijn verhaal was breder dan dat van Wielek. Het heeft echter niet dezelfde aandacht gekregen als het werk van prof. J. Presser: *Ondergang*, dat in 1965 de Nederlandse bevolking nog eens zeer direct confronteerde met dat gruwelijke hoofdstuk uit de geschiedenis van de bezetting. Wellicht heeft geen boek in de Nederlandse geschiedschrijving zó raak het hart van iedere lezer getroffen. Het werk was een van de vele monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, die sedert 1950 zijn verschenen, alle waardevolle bijdragen tot de geschiedschrijving. In 1950 verschenen P. H. Winkelmans *Heusden, geteisterd en bevrijd* en P. J. Boumans *De April-Mei-stakingen van 1943*, waarin door een medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, B. A. Sijes, in een speciale bijlage het verloop van de stakingen in Twente werd geanalyseerd. Het was het eerste voorbeeld van zijn gedegen wetenschappelijke aanpak van een aantal sociaal-economische onderwerpen, waarover sindsdien verscheidene publikaties van Sijes het licht hebben gezien: in 1951 *De Razzia in Amsterdam*, in 1954 *De Februaristaking* (om zijn conclusies over de rol van de illegale CPN heftig door 'De Waarheid' aangevochten en als geschiedvervalsing gebrandmerkt) en in 1966 zijn magistrale boek over *De Arbeidsinzet*. In 1954 verscheen nog een zeer gedetailleerde studie over een economisch onderwerp, namelijk over het Rijksbureau voor *Huiden en Leder 1939—1945* van de hand van A. J. van der Leeuw.

De laatste grote staking, die van de spoorwegen, werd door professor A. A. Rüter, directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam, beschreven en in 1960 gepubliceerd onder de titel *Rijden en staken*, waarop prof. dr. ir. J. Goudriaan in zijn herinneringen aan de Nederlandse Spoorwegen in de periode van 1938 tot 1948: *Vriend en vijand*, zeer snel (in 1961) reageerde. Het wordt hier vermeld, omdat de historiografie over de bezettingstijd amper tot echte polemieken heeft geleid. In 1960 verscheen nog een studie van P. Sanders over het *Nationaal Steunfonds*.

In twee andere publikaties werden twee afzonderlijke uitingen van geestelijk verzet aan de orde gesteld, namelijk de illegale pers door Lydia Winkel onder de titel *De Ondergrondse Pers* (1954) en *Het Schoolverzet* door dr. J. C. H. de Pater. In de reeks bronnenpublicaties verschenen in 1947 *Vijf nota's van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitsland en Nederland in een bond van Germaansche Volkeren 1940—1944* en in 1952 *Het woord als wapen*, een keuze van teksten uit de illegale pers. In 1954 volgden de veelgelezen *Dag-*

boekfragmenten, geselecteerd uit de kostbare reeks van meer dan duizend bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie berustende handschriften. En tenslotte in 1967 het lijvige eerste deel van de *Correspondentie van Mr. M. M. Rost van Tonningen*.

Naast deze groep wetenschappelijke en officiële publikaties verscheen in dezelfde periode een aantal boeken dat omwille van hun wetenschappelijke signatuur of om andere kwaliteiten niet vergeten mag worden.

In tegenstelling tot de grote publieke belangstelling voor de NSB is er over haar opkomst, ontwikkeling en afgang weinig geschreven. Ivo Schöffer behandelde in zijn dissertatie *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (1956) een voor de tijdgenoot in het algemeen weinig belangrijk aspect. Veel dichterbij die belangstelling staat het sociologisch onderzoek van G. A. Kooy: *Het echec van een 'volkse' beweging* (1964). Van A. A. de Jonge, die zich in zijn dissertatie met allerlei autoritaire en nationalistische stromingen en bewegingen uit de periode tussen de beide wereldoorlogen bezig had gehouden, verscheen in 1968 een helder relaas over de NSB als politieke beweging in *Het nationaal-socialisme in Nederland*. H. L. M. Joosten deed hetzelfde met betrekking tot de verhouding van de Nederlandse katholieken tot het fascisme.

Over de *Meidagen van '40* stelde D. H. Couvée in 1960 een documentaire samen. E. H. Brongers publiceerde *De slag om de residentie* (1969), waarin hij het effect van de verliezen van de Duitse luchtlandingsdivisies in Zuid-Holland breed heeft uitgemeten. Over de voorstelling van de Duitse historicus H. A. Jacobsen van het bombardement op Rotterdam voerde L. J. Hartog in een tweetal artikelen in *De Gids* (1959 en 1961) en in zijn boeiende werk *En morgen de hele wereld* (1960) een discussie. Over de gebeurtenissen in *Rotterdam mei '40* schreef de journalist Aad Wagenaar in 1970 een boek, op basis van onder meer uitgebreid getuigenverhoor. Van de Duitse historicus Konrad Kwiet verscheen een vertaling van zijn studie over het *Rijkscommissariaat in Nederland*; van de Amerikaan Werner Warmbrunn kwam hier de vertaling uit van zijn overzichtelijk werk: *Nederland onder de Duitse bezetting 1940-1945*. Aan de *PTT 1940—1945, beleid en bezetting* wijdde J. G. Visser (1968) een onderzoek.

De Nederlandse geschiedschrijving is arm aan biografieën. H. J. Neuman schreef over *Arthur Seyss-Inquart*; H. W. F. Aukes over *Titus Brandsma* en *Kardinaal de Jong* (1956); Ger Harmsen over de Komintern-agent *Daan Goulooze* (1967).

De lange reeks persoonlijke documenten, zeer verscheiden van aard en betekenis, werd onder andere verrijkt met herinneringen van J. J. G. Boot, L. P. J. Braat, ds. J. Buskes, dr. W. Drees, dr. H. M. Hirschfeld, Paul de Groot, B. C. de Jonge, J. Hemelrijk, A. J. W. Kaas, Wim Kan, Henri Knap, Meyer Sluysen, mr. D. U. Stikker, Henri Wiessing, Truus Wijsmuller, H. N. Werkman, Matthieu Smedts en koningin Wilhelmina.

Ook de rij publikaties over de illegaliteit werd aangevuld, met werken over het artsenverzet (Ph. de Vries), over de Grote Adviescommissie (H. W. Sandberg), over de LO-LKP (*Het grote gebod*), over het verzet in Friesland (Y. N.

Ypma en P. Wybenga, alias 'Geale'), over de groep 'Zwaantje' van Allard Oosterhuis, over het illegale 'Trouw' van Hille de Vries, over de opstand van de Georgiërs op Texel door A. J. van der Vlis, over *De Geuzen* in een onverbloemd relaas over de zwakheid en kracht van deze eerste verzetsgroep door Harry Paape. Evert Werkman verzorgde een bloemlezing van verzetsherinneringen in *Ik neem het niet*, Matthieu Smedts deed hetzelfde in *De lange nacht*; van Randwijk publiceerde herinneringen en beschouwingen onder de titel *In de schaduw van gisteren* (1967).

Gestadige aanwas valt eveneens te constateren in de categorie van plaatselijke en regionale geschiedenissen, belangrijk voor de historicus voor het signaleren van verschillen in reacties onder de bevolking, voor het typeren van de sfeer, enzovoort. In een reeks radiovoordrachten van de Regionale Omroep Zuid over Limburg vóór en tijdens de oorlog (in 1969 verschenen onder de titel *Donkere jaren*) heeft drs. A. H. Paape met een afgewogen aandacht voor de details een aantal belangrijke gebeurtenissen tegen de achtergrond van de algemene geschiedenis een duidelijker plaats in regionaal verband gegeven.

Met betrekking tot het krijgsgebeuren zij hier tenslotte nog gewezen op publikaties van C. A. Bauer, Th. A. Boeree en van Chr. Hibbert—P. R. A. van Iddekinge over de slag om Arnhem en over de strijd van de Nederlandse marine door K. W. L. Bezemer.

Nog even terug naar de arbeid van de Parlementaire Enquêtecommissie. De zevende reeks van haar delen, die in 1955 verscheen, over de richtlijnen van de regering in ballingschap aan ambtenaren en burgers in bezet gebied en haar contacten met de illegaliteit in Nederland, heeft veel meer vragen opgeworpen dan zij tot klaarheid kon brengen. Het is misschien niet zo'n toevallige gebeurtenis dat deze zeer complexe materie, evenals die over de politiek ten opzichte van Indië in de achtste reeks (1958), tot het laatst bewaard bleef. Zij raakte namelijk ten diepste de betrokkenheid en de houding van de gehele Nederlandse bevolking tijdens de bezetting, een onontwarbaar patroon van verantwoordelijkheden en gedragingen, van collaboratie en verzet, in een totaal veranderde realiteit van het dagelijkse en openbare leven, hier en in Londen.

Van dat alles een samenvattende analyse te geven is een van de grote wensen van de Nederlandse contemporaine geschiedschrijving. De belangstelling hiervoor is nog altijd groot. Documenten zijn overal rijk voorhanden, in de archieven van de departementen en bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Er is door velen al ruimschoots gebruik gemaakt van dit materiaal, maar de leemten zijn groot gebleven.

In 1969 verscheen het eerste deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* onder de titel *Voorspel*, waarin dr. L. de Jong, sedert 1955 belast met de taak tot het schrijven van een geschiedenis van de jaren 1940—1945, de contouren aanzette voor de beschrijving van die periode, waarvan hij in zijn televisieserie *De Bezetting* (van 1961 tot 1965) de belangrijkste aspecten de beeldbuis liet passeren. Zodra die arbeid is voltooid, zal een bijzondere 'opdracht van de tijd' boeiend gestalte hebben gekregen.

DE OORLOG VAN DE HISTORICI

PROF. DR. A. F. MANNING

De geschiedschrijver geeft zijn beeld van het gebeuren na bestudering van de documenten. Natuurlijk ondergaat hij een groot aantal invloeden van zijn generatie, zijn maatschappelijke omgeving en ideologisch milieu, wat maakt dat zijn beeld het gebeuren niet meer dekt. Dat is een kernprobleem van de geschiedwetenschap. Niemand hoeft dus te verwachten dat het alleen nog maar wat tijd en moeite kost, eer we definitief weten hoe we ons de Tweede Wereldoorlog moeten voorstellen: de documenten leveren te weinig op en de historicus blijft een subjectief element. Voor de buitenstaander klinkt dit vreemd, omdat hij in elke wetenschappelijke studie de klacht tegenkomt dat er veel te veel documenten zijn, terwijl hij duizelt van de voetnoten waarmee de geleerde zich wil verantwoorden. De werkelijkheid is echter zo complex en telt zoveel aspecten, dat de historicus, nog gehinderd door zijn min of meer gekleurde bril of door mythen en vooroordelen, de werkelijkheid wel kan benaderen, maar niet kan doorlichten. Op zichzelf is dat eerder een reden tot relativisme dan tot afwijzing van de resultaten van historisch onderzoek. Ook een medicus of natuurkundige vermoedt de beperkingen van zijn werk.

Voor de historicus is er allereerst de totale onmogelijkheid om alle gegevens te kennen. Er zijn immers kilometers documenten in archieven, overall over de wereld verspreid, stapels geluidsmateriaal, duizenden foto's, een paar honderdduizend boeken en artikelen en niet te vergeten een overstelpende collectie filmmateriaal. Men hoeft zich maar eens de hoeveelheid krantenmateriaal en filmjournaals uit alle bij de oorlog betrokken landen voor te stellen, die het materiaal bevatten voor het bepalen van de situatie van de tijdgenoot; en dan is er ook nog het gebeuren achter de schermen, dat door de censuur voor de tijdgenoot verborgen bleef.

Uiteraard zijn niet alle gegevens uit archieven, berichten uit kranten en zelfs de naoorlogse publikaties van het gilde der geschiedschrijvers van gelijke waarde. Zo beschikken we in overvloed over spionageverhalen, reportages van oorlogscorrespondenten en memoires van staatslieden, die zichzelf zelden ongunstig typeren. Anderzijds ontbreken vaak basisdocumenten, die ons inzicht geven in de besluitvorming op politiek of militair gebied. Ook de geschiedschrijving van het verzet of van landen als de Sowjetunie en Japan is op zijn zachtst gezegd erg mager vergeleken met wat wij bijvoorbeeld over Hitler-Duitsland weten.

In zo'n situatie ontbreken dus de voorwaarden om een synthese van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te schrijven.

Er is een aantal gespecialiseerde instituten, waar men terecht kan voor de bestudering van de Tweede Wereldoorlog. Centra voor krijgsgeschiedenis, waar voornamelijk de militaire aspecten worden onderzocht, zijn niet altijd even gemakkelijk toegankelijk. Men kan zich bijvoorbeeld indenken dat in 1945 Engelse *Navy*-kringen bijzonder geïnteresseerd waren in de stukken van de *Kriegsmarine* en dat die uit militair oogpunt nog zo belangrijk werden geacht, dat het publiek — dus ook de 'gewone' historicus — daarin niet vrijelijk kon grasmaaien. Anderzijds is het onjuist dat althans in het Westen de onafhankelijke onderzoeker hiervoor in het geheel geen kans zou krijgen.

Andere archieven, zoals die van het Duitse ministerie van buitenlandse zaken, zijn door de Amerikanen en de Engelsen in beslag genomen en voor een groot deel naar Amerika getransporteerd om daar gemicrofilmd te worden. Later zijn de belangrijkste stukken door Amerikaans-Engels-Franse historici uitgegeven, waarna de oorspronkelijke documenten zijn teruggegaan naar het *Bundesarchiv* te Koblenz. De overweging om de *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik* uit te geven lag voor de hand: men wilde de diplomatieke voorgeschiedenis van de oorlog leren kennen vanuit de staat die de grootste verantwoordelijkheid had gedragen. Deze uitgave had een sterker wetenschappelijk uitgangspunt dan de Neurenberg-documenten: 42 delen stenografische verslagen en aan het hof overgelegde documenten, op grond waarvan de mate van schuld van de nazi-leiders werd vastgesteld. De rechter interesseert de schuldvraag in eerste instantie, terwijl de geschiedschrijver een ruimere belangstelling en vraagstelling kent. Dat doet echter niets af aan het feit dat de stukken van het Internationale Militaire Gerechtshof van Neurenberg een zeer belangrijke bron vormen, waarin het overigens niet gemakkelijk zoeken is.

Andere landen begonnen eveneens met het uitgeven van hun documenten over de buitenlandse politiek: de Engelsen, Amerikanen en Fransen bijvoorbeeld. Het valt op dat de vraagstelling sterk gericht is op de voorgeschiedenis en het uitbreken van de oorlog in plaats van algemeen inzicht te verschaffen in de internationale situatie vanuit het ministerie van buitenlandse zaken van een bepaald land. Uiteraard rezen al spoedig moeilijkheden in het wetenschappelijke en ideologisch-politieke

vlak. Zo vonden de Russen dat de uitgave van de Duitse *Akten* bedorven werd, doordat ervoor zou zijn gezorgd dat de buitenlandse politiek van Frankrijk en Engeland in een gunstig daglicht kwam en nazi-Duitsland alléén de schuld kreeg. In de sfeer van de koude oorlog zouden de westelijke overwinnaars van de Russen tot hun oorlogsintree in 1941 een bijzonder louche beeld geven. Daarop kwamen de Russen met documenten die meer licht wierpen op het weifelen van Frankrijk en Engeland tijdens het verdrag van München in 1938 en op de Engelse pogingen in de zomer van 1939 om de deur met Duitsland open te houden, terwijl de Russen als mogelijke bondgenoot bewust werden afgehouden. Conflicten en tegenstellingen zijn op die manier gunstig voor historisch onderzoek, want na een revolutie, een gewonnen oorlog of al tijdens een 'koude' oorlog, zelfs na een verkiezingsoverwinning — zoals die van de Republikeinen, die de Democraat Roosevelt postuum verweeten in Jalta de wereld aan Stalin te hebben uitgeleverd — komen vaak bijzonder belangrijke stukken vrij.

Na de basisdocumenten voor het militair en diplomatiek bedrijf kan herinnerd worden aan de werkelijkheid vóór de schermen, die de tijdgenoot uit krant, film en radio ervaart. Aangezien in alle staten de censuur de werkelijkheid als met matglas afdekte, moet men niet verwachten hier belangrijke informatie over het politieke en militaire verloop aan te treffen. Wél over het dagelijks leven. Het betreft de vele miljoenen waaraan de geschiedenisboeken vrijwel geen aandacht schenken, omdat de onderzoekers zich meer op de leiders dan op de massa werpen. Er ligt dan ook nog een woestijn vol gegevens te wachten op verwerking tot een soort sociale geschiedenis van de oorlog.

Geluid en beeld geven trouwens ook meer 'diepte' aan het verhaal dat op geschreven bronnen steunt. Geef iemand van beneden de dertig jaar bijvoorbeeld de tekst van een redevoering van Hitler. Hij zal die taai vinden en waarschijnlijk niet begrijpen hoe zo'n proza miljoenen Duitsers kon begeistere. Als hij daarna de geluidsband hoort en hem tenslotte een geluidsfilm wordt vertoond, zal de uitwerking heel anders zijn en zullen iemands begrip en voorstellingsvermogen worden vergroot. Behalve meer 'diepte' kan door inhoudsanalyse en inpassing in de historische context gewezen worden op duidelijke beïnvloeding van de openbare mening door het propaganda-apparaat. Zo heeft men in een instituut te

Göttingen eens de journaalfilm ter gelegenheid van Hitlers vijftigste verjaardag geanalyseerd. Die film draaide van april tot juni 1939 ongeveer acht weken lang in de bioscopen en moet door ongeveer veertig miljoen Duitsers zijn gezien. Het was in een periode waarin Roosevelt Hitler tevergeefs een plan voor het behoud van de vrede aanbood, waarin Hitler en Mussolini hun 'pact van staal' en Denemarken, Estland en Letland niet-aanvalsverdragen met Duitsland sloten en waarin tevens het pikante Engels-Duitse vlootverdrag valt. De film, die ook nog even herinnert aan de militaire intocht in Praag in maart 1939, had duidelijk tot doel de militaire kracht van het Derde Rijk te demonstrenen en de toeschouwers het idee te geven dat het militaire gebeuren voorrang had boven het politieke handelen. Staat en partij, oorspronkelijk de belangrijkste elementen van de nationaal-socialistische propaganda, werden naar de achtergrond geschoven ten gunste van de *Wehrmacht*, het machtsapparaat van het door Hitler geleide Duitse volk. Dit soort studies bewijst de waarde van beeld en geluid als documentatie van het historisch gebeuren, vooral in totalitaire staten. Ondanks de daaraan verbonden beperkingen en bezwaren kunnen de contemporaine historicus en de beoefenaar van de gedragswetenschappen, meer dan men wel eens aanneemt, profiteren van dit soort materiaal.

Te onderscheiden van de officiële archieven is er een aantal gespecialiseerde instituten voor de geschiedenis van de oorlog. In ons land is het *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* bekend, terwijl andere landen vergelijkbare onderzoekcentra kennen. Het *Institut für Zeitgeschichte* in München, in Parijs het *Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* en in Londen de voormalige *Wiener Library*, en tegenwoordig het *Institute for Contemporary History*, en voorts het *Imperial War Museum* zijn de bekendste op dit gebied. In België is men enkele jaren geleden gekomen tot de instelling van een dergelijk instituut, het te Brussel gevestigde *Navorsings- en Studiecetrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. Dit soort instituten bezit meestal zelf aanzienlijke collecties archiefmateriaal, tracht alle relevante publikaties in zijn bibliotheek te verzamelen en geeft bronnenreeksen uit of publiceert studies over die tijd. Een tijdschrift met een systematische opgave van allerlei literatuur komt daar nog bij. Het *Bulletin* van de Wiener Library, *The Journal of Contemporary History*, de *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* en de *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* kunnen als de bekendste worden aangeduid.

Sommige van deze instituten staan tussen wetenschap en politiek in. Het *Institut für Zeitgeschichte* in München ontstond begin 1947 en stelde zich tot taak de fatale jaren 1933—1945 aan de hand van documenten en wetenschappelijke studie te doervorsen om de gewonnen inzichten ten nutte te maken voor de nieuwe democratie. De heropvoeding van het Duitse volk moest steunen op een grondige kennis van de geschiedenis van de eigen tijd en van buitengewone betekenis was in dat verband een juiste voorstelling van de Hitler-tijd. Aanvankelijk stond *staatsbürgerliche Aufklärung* als eerste doel omschreven. Al te grote invloed van vakhistorici wenste

men niet te tolereren en bindingen met politieke partijen leek bijvoorbeeld iemand als de minister-president van Hessen in september 1947 het wenselijkst. Dat is enigszins anders gelopen, maar het tekent de aard van de historische belangstelling in die tijd. Ook in andere landen wenste men lering te trekken uit de oorlog, knoopte men aan bij de stemming van 'dit nooit meer' en hoopten politici en volk de democratie of de volksdemocratie zodanig in te richten, dat dergelijke rampen in de toekomst te voorkomen zouden zijn.

Juist als na de Eerste Wereldoorlog kwam de schuldvraag aan de orde. Enkele historici uit het geallieerde kamp schreven in ongenueerd anti-Duitse richting. Het onderscheid met de historiografie van na de Eerste Wereldoorlog werd door uitbreiding van de vraagstelling gevormd: moeten beide wereldoorlogen niet beschouwd worden als symptomen van een eeuwig militaristisch Duitsland, dat sinds Frederik de Grote of sedert Bismarck niet ophoudt expansie en agressie te plegen? En staat daarbij het verlangen van een hegemonie in Midden- en Oost-Europa niet bovenaan? Tien jaar geleden stempelde de Amerikaan William Shirer het beeld van een gevaarlijk en altijd te wantrouwen Duitsland met overtuiging op de geestelijke bagage van een miljoenenpubliek. In zijn *Rise and Fall of the Third Reich* trok ook deze oud-correspondent in Berlijn een lijn van Bismarck naar Hitler en in zijn boeiend verhaal heet het zowaar: 'In het nationaal-socialisme en het Derde Rijk vond de Duitse geschiedenis haar logische voortzetting.' Dat is eigenlijk een volstrekt ongeoorloofde generalisering en zo'n bewering gaat schaamteloos voorbij aan een rij van uitstekende probleemstudies in en buiten Duitsland. Niet alleen ridiculiseerde Shirer het Duitse verzet, hij vergat dat er zich in de ontwikkeling van een historisch proces op één gegeven moment een aantal mogelijkheden voordoet in plaats van een dwingende ontwikkeling: een *Offenheit der Situation in Entscheidungsstunden*, zoals een Duitser het eens uitdrukte.

Hiertegenover staat een meer structurele benadering van de Europese problematiek. Moet men zich immers niet herinneren dat na de Russische revolutie en na Versailles vooral Midden- en Zuid-Europa in een geweldige crisis terecht kwamen: de spanning tussen democratie en dictatuur? Dat dit in Duitsland verkeerd afliep, is niet te ontkennen, heet het dan, maar heel Europa leed aan de ziekte die Duitsland naar de ondergang voerde. De laatste voorstelling is wat versimpeld en bepaald niet overtuigend, maar niet te ontkennen valt dat men de Europese geschiedenis van de eerste helft van deze eeuw niet kan begrijpen zonder de Russische revolutie, de structurele zwakte van de parlementaire democratieën en de fascistische reactie erbij te betrekken.

Voor al van Duitse kant, en dan vanuit of in verband met het *Institut für Zeitgeschichte*, is men al jarenlang bezig de Duitse en Europese aspecten van het nationaal-socialisme en de Tweede Wereldoorlog te bestuderen. Deze groep verricht met gewetensvolle toewijding haar werk en de enige aanmerking die men kan horen, luidt dat hun arbeid te veel op gewetensonderzoek lijkt, wat niet het ideale klimaat voor wetenschapsbeoefening is. Na-

tuurlijk kwamen er voortdurend wilde verwijten vanuit DDR-kringen, die beweerden dat de historici uit München hand- en spanndiensten verrichten voor het Bonner 'revanchisme'.

De Westduitse *Zeithistoriker* kregen in de jaren zestig uit een heel andere hoek nog een aanval te verduren. Rechtse nationalist, die vonden dat Duitse historici met hun studies over het jongste verleden het eigen nest aan het bevuilden waren, schaarden zich rond de Amerikaan David Leslie Hoggan, een historicus die een uitstekende opleiding had gekregen en na de oorlog als bezettingsofficier in Beieren had gewerkt. Hij vond toen dat een verzoening tussen de vijanden sterk moest worden bevorderd. In de loop der jaren is Hoggans sympathie voor het naoorlogse Duitsland verkeerd in voorliefde voor het vooroorlogse Duitsland, waardoor hij in zijn dikke boek over *Der erzwungene Krieg* wel erg rechts van de waarheid uitkwam. Dat Hoggan zich in West-Duitsland in 1964 liet fêteren door rechts-radicalen, afgezette professoren, vroegere SS-officieren, neo-nazi's en door een genootschap voor *Erbgesundheit*, moet bepaald onfris heten; de aperte onjuistheden en impertinente verdraaiingen maken het verschijnen van dit boek tot een trieste zaak. Hoggan wilde bewijzen dat Hitler allesbehalve de hoofdschuldige aan de oorlog was: Hitler heeft de oorlog niet ontketend, maar deze is hem opgedrongen. Door wie dan wel? Door de Engelse en Poolse ministers van buitenlandse zaken Halifax en Beck, die een conflict tussen Warschau en Berlijn in 1939 hebben misbruikt om een oorlog door te drijven. Allerlei feiten en documenten worden door Hoggan net zo lang gedraaid en verdraaid, tot ze in zijn neurotische conceptie passen. Produceerde Hoggan een onzinnig en vals boek, de Engelse historicus A. J. P. Taylor schreef ongeveer te zelfder tijd een zeer eenzijdige studie over de *Origins of the Second World War*. Dit werk had eveneens tot resultaat dat Hitlers 'schuld' verkleind werd. Terwijl Taylors landgenoot Alan Bullock in diens beroemde biografie van de Führer de oorlog '*Hitler's war*' noemde, trachtte Taylor aan te tonen dat Hitler niet meer had gedaan dan de traditionele buitenlandse politiek uit de Weimartijd voortzetten en dus in dit opzicht 'normaler' was dan tot nu toe werd aangenomen. Daarmee werd de discussie over de houding van Frankrijk en Engeland tegenover Duitsland na Versailles heropend. Frankrijk, bedacht op eigen veiligheid, was tot het midden der jaren dertig bijzonder stroef geweest, terwijl de Engelsen al vóór de befaamde *appeasement*-politiek hadden laten blijken dat de vrede van 1919 unfair en te hard was geweest.

Minder spectaculair is de serie studies geweest over de structuur en de ontwikkeling van de nationaal-socialistische staat en zijn organen. Toch is het van bijzondere betekenis dat historici en politicologen als Rothfels, Eschenburg, Buchheim, Broszat, Heiber, Bracher, Nolte, Vogelsang en anderen de oplegging van de nazi-dictatuur, de zogenaamde *Machtergreifung*, het ambtelijk apparaat, de verhouding staat en partij, de SS, het leger, het totalitarisme en de buitenlandse politiek scherp analyseerden. Het historisch onderzoek heeft zich het

meest beziggehouden met het Duitsland van Hitler, met de voorgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en het fenomeen van het fascisme en ook met de militaire oorlogvoering. In dat verband kan worden gezegd dat we zowel van Duitse kant als van geallieerde zijde bijzonder goed zijn ingelicht. Hetzelfde geldt voor het Duitse bezettingsbestuur in landen als Nederland, Noorwegen, Frankrijk, Polen en het westelijk gedeelte van de Sowjetunie. Ook inzake collaboratie en de ideologie en organisatie van het verzet is onze kennis over het geheel genomen niet onbevredigend, hoewel dat niet voor alle bezette gebieden geldt. Heel uitvoerig zijn we — vooral door westelijke bronnen — op de hoogte van de diplomatieke samenwerking van de bondgenoten tussen 1941 en 1945, met name over de conferenties van Teheran, Jalta en Potsdam; al jaren is het publiek vertrouwd met een flink stuk besluitvorming en *inside story*.

Fellere debatten dan over het begin van de oorlog in Europa ontwikkelden zich met betrekking tot de deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog. Niemand is blind voor de agressiviteit van Japan in de jaren dertig, maar een aantal historici leverde argumenten voor de stelling dat Roosevelt de oorlog had kunnen vermijden in 1940 en 1941. De Amerikaanse president voerde naar de mening van deze 'revisionistische' historici een te harde politiek tegen Japan; ze wijzen op de economische sancties, de weigering van Roosevelt om in de zomer van 1941 prins Konoye te ontmoeten en tenslotte op het verloop van de Amerikaans-Japanse onderhandelingen vlak vóór het uitbreken van de oorlog. Daartegen stellen de 'interventionisten' dat men het gevaar dat de Asmogendheden en het fascisme voor Amerika vormden, niet mag onderschatten en dat de president op de goede weg was om het isolationisme te doorbreken en een internationalistische koers te volgen, waarbij het dan aan de ontwikkelingen in de wereld lag dat Amerika in de oorlog werd meege-sleept. De vraag waar het in dit debat om gaat, is de definiëring van wat het Amerikaanse belang eigenlijk was.

Voor de geschiedenis van Italië en Japan is de situatie niet bevredigend: onze kennis is ongelijkmatig, omdat de bestaande detailstudies niet in een samenvattend geheel zijn gepast, zodat men geen duidelijk beeld krijgt van de binnenlandse politiek van die landen. Het gaat natuurlijk niet alleen om de geschiedenis van een of meer landen, waarover we te weinig zijn ingelicht. Er is ook een aantal kwesties die min of meer duister zijn of althans nog niet zijn in te passen in een totaal-voorstelling van de oorlog. Nemen we bijvoorbeeld het anticommunisme als factor in de voorgeschiedenis van de oorlog in Europa, maar ook in die van het Verre Oosten: zeiden ook de Japanners niet dat ze een dam wilden opwerpen tegen het rode gevaar? Hoe moeten we verder de nationale bevrijdingsbewegingen in Azië waarderen? Dat de emancipatie van de gekoloniseerde volken door de gebeurtenissen rond de jaarwisseling 1941—1942 en later na de nederlaag van Japan in 1945 een versneld verloop heeft gekend, staat wel in elk handboek aangegeven, maar hoe nu die door westelijk-burgerlijke trekken beïnvloede nationalistische stromingen in 1945 hun doel

konden bereiken en *hoe* de relatie tussen dekolonisatie en wereldoorlog moet worden beschouwd, is nog niet definitief aan te geven. Trouwens, in de Europese historiografie wordt uiteraard de meeste aandacht besteed aan de oorlog van en tegen Duitsland. Toch was de Amerikaanse strategie, onafhankelijk van het 'Germany first', werkelijk globaal en overeenkomend met het karakter van een *wereldoorlog*: de prestaties in het kader van de *Lend-Lease* bewijzen dat, en trouwens ook het gegeven dat eind 1943 in het Verre Oosten anderhalf keer zoveel troepen waren ingezet als in het Middellandse-Zeegebied en Noord-Afrika. Bij de Engelsen lag het toen fifty-fifty. Een heel apart geval in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog is de Sowjet-marxistische opvatting. Uitgangspunt is dat die oorlog een zogenaamd imperialistische oorlog was: uitvloeisel van de onderlinge spanningen tussen hoog-ontwikkelde kapitalistische staten. Voor de Sowjetunie rees in 1939 het gevaar dat die spanningen in het kapitalistische kamp zouden worden omgebogen in een oorlog van Duitsland tegen Rusland, waarbij de westelijke imperialistische staten als lachende derden zouden toezien. Het Ribbentrop-Molotov-pact moest zo'n ontwikkeling voorkomen. Stalin wist tijd te winnen om de verdediging van het vaderland te organiseren. Men concludeert niet verkeerd wanneer men opmerkt dat in de Sowjethistoriografie Hitler dus niet als enige schuldige wordt gezien. Conform de marxistisch-leninistische interpretatie van de geschiedenis moet men de oorzaken immers in het economische vlak zoeken, waarbij dan als volgt wordt geredeneerd: twintig jaar lang hadden de westelijke imperialisten Duitsland geholpen zijn oorlogspotentieel te versterken. Die politiek had een situatie geschapen waarin Duitsland in het imperialistische kamp een te gevaarlijke concurrent werd, hetgeen spanningen opriep. Zo ontwikkelde zich door de wetmatigheden van het imperialisme, en binnen datzelfde systeem derhalve, de Tweede Wereldoorlog.

De Engelsen, Fransen en Duitsers begonnen dus in 1939 een imperialistische oorlog, die van karakter veranderde, toen na de *Blitz* van 1940 in West-Europa de volksmassa's zich gingen verzetten tegen de fascistische overweldiger. Toen in juni 1941 de fascistische *Wehrmacht* de Sowjetunie binnenviel, begon een geheel andere oorlog: de gerechtvaardigde strijd om de bevrijding. De oorlog kreeg nu een progressief karakter. De Russische historici hebben hun opvatting van de geschiedenis van wat zij steeds aanduiden als 'de Grote Vaderlandse Oorlog', in een omvangrijk werk neergelegd. Uiteraard is zo'n visie in de westelijke historiografie kritisch gecommentarieerd (onder andere door A. Hillgruber en H. A. Jacobsen) en in feite verworpen. Al is de Sowjet-voorstelling niet houdbaar, toch moet men erkennen dat tenminste uit deze hoek een grote prestatie is geleverd om te komen tot een synthese, een poging om overzicht en greep te krijgen op het probleem van een allesomvattende geschiedenis. Buiten het marxistische kamp kwam men eigenlijk tot heden niet zo ver.

Om een ideale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te schrijven moet men het nog eens worden over een goede periodisering.

Een indeling naar militaire gebeurtenissen is ontoereikend. Maar hoe te combineren de politieke ontwikkelingen, het economische aspect, de bewapening, oorlogsdoelen, jodenvervolg, het verzet, de ontwikkeling van de SS-staat? Toch zou een echte wereldgeschiedenis door dit soort elementen moeten worden bepaald. Tot nu toe zijn alle wereldgeschiedenissen immers te veel een optelsom van landengeschiedenissen geweest, waarin de wisselwerking van militair en politiek gebeuren, oorlogsindustrie en financiering, vervoersproblemen, omstandigheden van het thuisfront in een totale oorlog met zijn bombardementen, psychologische gegevens en regionale perspectieven worden aangegeven.

Door de Duitse historicus Hans-Adolf Jacobsen is aleens een interessant schema ontworpen. Hij wil uitgaan van de jaren 1936—1937, toen het verbond tussen Berlijn, Rome en Tokyo ontstond: drie anti-communistische staten, die tegelijk vijandig waren aan de zogenaamde democratische mogendheden. Het waren drie landen die de bestaande internationale constellatie wilden doorbreken, zich *have nots* voelden en een herverdeling van grondstoffen en vestigingsgebieden nastreefden en bereid waren daarvoor geweld te gebruiken. Als men hun opgang wil beschrijven, is de politieke factor belangrijker dan de verzameling militaire veldtochten. De eerste periode loopt dan van 1939 tot 1943 en moet de agressors behandelen in hun strijd om een Groot-Germaans *Raum*, Mussolini's Middellandse-Zeedroom en de Groot-Oostaziatische Welvaartssfeer. Daarbij horen een structuuranalyse van de totalitaire staat en een eerste reactie daarop van het verzet. In de tweede periode van 1943 tot 1945 zouden de nederlaag van de agressors en de pogingen om een nieuw veiligheidssysteem en een organisatie van de vrede te ontwerpen centrale thema's moeten zijn. De plannen voor Europese eenheid op federatief-democratische grondslag als politiek doel, de opkomst van het Sowjet-communisme als wereldmacht en de bevrijdingsbewegingen in Azië zijn in dit kader zeker zo belangrijk als de Russische offensieven en de invasie van 1944. De oorsprongen van de naoorlogse Oost-West conflicten en de dekolonisatie in Zuidoost-Azië horen dan ingeweven te worden in deze laatste oorlogsfase. De balans 1945 zou dan kunnen bestaan in het aangeven van het einde van de Europese hegemonie en de krachten der verandering.

Weer een andere geschiedschrijver, de Fransman André Latreille (*La seconde Guerre mondiale*, 1966), probeerde op een eigen manier greep te krijgen op de vele aspecten van het gebeuren tussen 1939 en 1945: hij analyseert een aantal topics en laat zien wat de tijdgenoten geloofden, wat wij thans weten en wat nog opgehelderd moet worden.

Het lijkt dat de belangstellende tijdgenoot van nu behoefte heeft aan twee soorten geschiedschrijving: een uitvoerig werk waarin de feiten of het verhaal, alsmede de verschillende aspecten en problemen behandeld worden, zodat hij de complexe werkelijkheid bespeurt, en anderzijds een synthese, een interpretatie van beperkte omvang. Dit Bericht van de Tweede Wereldoorlog poogde het eerste te doen, overigens in het besef dat geschiedschrijving inderdaad een discussie zonder eind is.